

Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
Odsjek za historiju – Katedra za arheologiju

**Groblja ranog srednjeg vijeka na području
današnje Bosne i Hercegovine**

Magistarski rad

Student:

Murselović Enida

Mentor:

prof. dr. Kaljanac Adnan

Sarajevo, 2020. godine.

Sadržaj

1. Uvod	4
2. Historijski kontekst ranog srednjeg vijeka na području današnje BiH	6
2.1. Period seobe naroda	6
2.2. Ranoslavenski period.....	9
3. Geografski položaj groblja	11
4. Historijat istraživanja groblja ranog srednjeg vijeka na području današnje BiH	15
4.1. Metodologija istraživanja groblja.....	19
5. Opšte odlike groblja	21
5.1. Grobovi na redove.....	21
5.2. Brojnost grobova i veličina istraženog prostora.....	23
5.3. Orijentacija grobova	24
5.4. Grobovi sa više ukopa i dislokacija skeleta.....	26
5.5. Dubina grobova i stratigrafski prikazi.....	30
5.6. Položaj specifičnih dijelova skeleta	32
5.6.1. Metodologija tipološke podjele načina sahranjivanja u Bagruši prema Z.Žeravici	36
5.7. Pogrebni običaji.....	39
5.7.1. Spaljivanje pokojnika.....	40
6. Grobne konstrukcije na grobljima	42
6.1. Grobovi u običnoj zemljanoj raci.....	42
6.2. Grobovi u običnoj zemljanoj raci sa upotrebom drveta.....	43
6.3. Grobovi u običnoj zemljanoj raci sa upotrebom kamena	44
7. Tipološka analiza nalaza	46
7.1. Nakit	47
7.1.1. Naušnice	47
7.1.2. Ogrlice i privjesci	56
7.1.3. Prstenje.....	60
7.1.4. Narukvice.....	64
7.2. Dijelovi nošnje i ukrasi.....	65
7.2.1. Fibule i kopče.....	65
7.2.2. Igle i stilusi	69
7.2.3. Dugmad	69

7.3.	Oružje i oruđe.....	70
8.	Antropološke analize.....	72
8.1.	Deformisane lobanje na groblju u Rakovčanima.....	75
8.1.1.	<i>Deformitet lobanja</i>	76
9.	Zaključak.....	78
10.	Bibliografija.....	80
11.	Popis ilustracija.....	85
12.	Tabele	88
13.	Biografija.....	106

1. Uvod

Među bogatom arheološkom kulturom na čitavom području Bosne i Hercegovine, bitno mjesto zauzimaju groblja ranog srednjeg vijeka. U velikoj mjeri nedovoljno istražena, ostavljaju prostor arheolozima da se dodatno bave pitanjem njihovog nastanka i tipologije. Kao groblja koja zauzimaju vremenski period od 6. do 12. stoljeća, upravo ona predstavljaju uvod u jedan novi period. Ranosrednjovjekovna groblja u arheološkom i historijskom smislu, zauzimaju mjesto raskrsnice između kasnonatičkog i razvijenog srednjeg vijeka. Upravo zbog toga, susrećemo se sa ukrštanjem različitih kultura, nekih novih pojava, koje se dalje miješaju sa autohtonim tradicijama stanovništva. Kroz prizmu groblja i ritusa sahranjivanja pokojnika, mogu se pratiti određeni segmenti života određene zajednice. Upravo u tome leži najveće bogatstvo koje nam nudi izučavanje ove sfere. Na bosanskohercegovačkim grobljima iz perioda ranog srednjeg vijeka susrećemo se sa ukrštanjem nekih novih naroda sa autohtonim stanovništvom, iz čega se rađaju neki novi kulturološki aspekti.

U Bosni i Hercegovini kroz period ranog srednjeg vijeka, mogu se utvrditi dvije velike i na prvom mjestu značajne struje. Prvu struju svakako predstavljaju germanski narodi, koji će ostaviti veliki trag i na našim prostorima tokom seobe naroda, a sa druge strane, nakon germanskih naroda susrećemo se sa strujom doseljavanja Slavena. Doseljavanje Slavena će ostaviti duboke tragove u svim segmentima života stanovništva, a to se posebno može utvrditi na mjestima njihovog pokapanja, grobljima.

Groblja ranog srednjeg vijeka koja su uzeta u obzir i razmatranje su: Rakovčani kod Prijedora, Korita kod Duvna, Mihaljevići kod Rajlovca, Bagruša u Petoševcima, Gomjenica kod Prijedora, Kicelj kod Tuzle, Čipuljići kod Bugojna, Junuzovci kod Bosanske Gradiške, Mahovljani kod Laktaša, kao i dva groblja ustanovljena na specifičnoj lokaciji (ostacima kasnoantičkih bazilika), Potoci i Cim kod Mostara. Za pisanje ovog rada i bavljenja tematikom groblja, na prvom mjestu će biti korišteni dosadašnji rezultati istraživanja, kao i materijal otkriven u toku njih. Rad će se konkretno baviti svim segmentima jednog groblja. Na prvom mjestu to bi bile opšte karakteristike groblja, gdje će se posebna pažnja posvetiti grobljima na redove, orijentaciji, dubini kao i grupisanju pokojnika. Odmah zatim, kao veoma bitan segment jesu grobne konstrukcije uočene na grobljima. Njihovom komparativnom analizom i analogijama sa drugim grobljima u okruženju, istražiti će se uticaj doseljenih naroda na prostore Bosne i Hercegovine. Treća velika grupa pitanja koja će biti analizirana

jeste tipološka analiza nalaza, pronađenih na grobljima. Poznavajući činjenicu da groblja vijekovima predstavljaju, produženo mjesto boravka nakon smrti osobe, velika pažnja je posvećena upravo ovom dijelu sahranjivanja. Dodavanje priloga i posebno spremanje pokojnika na vječni počinak, bila je tradicija i stanovništva u ranosrednjovjekovnom periodu. Kao zadnja grupa pitanja kojima će se rad baviti, jesu antropološke analize, sprovedene na određenim ranosrednjovjekovnim grobljima.

Pri pisanju rada korišteno je više metodoloških pristupa. Narativni pristup će biti korišten u najvećoj mjeri u toku interpretacije dosadašnjih stručnih radova, koji se tiču istraženih groblja. Potom, kombinacija komparativnog i statističkog metoda. Upravo ova kombinacija istraživačkih metoda imaće za cilj na najbolji način predstaviti ranosrednjovjekovna groblja i na osnovu dosadašnjih istraživanja iznijeti neke nove zaključke. U najvećoj mjeri statistički metod će biti korišten za predstavljanje tipološke analize nalaza, koji su ustanovljeni na grobljima.

Cilj rada jeste predstavljanje jasne slike ranosrednjovjekovnog pokapanja pokojnika na području Bosne i Hercegovine. Na prvom mjestu, predstavljanje simbioze germanskih naroda, a potom i slavenskih naroda sa autohtonim stanovništvom ovog perioda. Također se za cilj postavlja i utvrđivanje pojedinih uticaja iz okruženja, povezanosti sa zajednicama iz današnje Hrvatske i Srbije. Dosadašnja istraživanja groblja ranog srednjeg vijeka su svođena u velikoj mjeri na zasebna istraživanja i predstavljanja istih, na način opisa grobova i grobnih cjelina. U posljednje vrijeme sa razvojem arheologije na području Bosne i Hercegovine, rani srednji vijek dobija upravo mjesto koje zaslužuje kao posebna historijska cjelina, ali i dalje ne možemo govoriti o djelima koja obuhvataju veće analize i komparacije. Upravo je to jedan od ključnih razloga za obrađivanje teme ovoga tipa.

U okviru bosanskohercegovačke arheologije, ne može se govoriti da je istraživanje ranosrednjovjekovnih groblja predstavljalo primarni interes. U duhu te činjenice, ipak treba istaći radove autorice Nade Miletić, čiji radovi će biti korišteni u najvećoj mjeri pri obrađivanju ove teme. Pored Nade Miletić, u polju ranosrednjovjekovnih radova od veoma bitne važnosti su i radovi autora Zdenka Žeravice. Pored radova ovih autora, posebna pažnja će biti obraćena na radove autora iz okruženja, u svrhu postavljanja određenih analogija. Među njima se ističu autori Dušan Jelovina, Maja Petrincec, Željko Tomičić, Janko Belošević, kao i Pia Šmalcelj koja se posebno bavila i tematikom groblja u Bosni i Hercegovini.

2. Historijski kontekst ranog srednjeg vijeka na području današnje BiH

Prema Nadi Miletić, historijski kontekst ranog srednjeg vijeka na prostoru Bosne i Hercegovine traje od 6. do početka 12. stoljeća.¹ Ovaj vremenski okvir se može podijeliti na dva perioda, period seobe naroda i ranoslavenski period. Kretanje varvarskih naroda, koja su zahvatila i prostor Bosne i Hercegovine počinju nešto ranije, sredinom 5. stoljeća, kada dolazi do kretanja Zapadnih Gota. Sve do 610. godine, koja je označila pad Salone od strane avarsko-slavenski hordi, možemo govoriti o periodu seobe naroda. Nakon pada Salone, sve do sredine 12. stoljeća u Bosni i Hercegovini traje ranoslavenski period.

2.1. Period seobe naroda

Kada govorimo o periodu seobe naroda za prostor Bosne i Hercegovine, najprije je potrebno vratiti se u nešto ranije, na period rimske vlasti. Područje današnje teritorije Bosne i Hercegovine u vremenskom okviru rimske vlasti nije homogena i jedinstvena teritorijalna cjelina. Uspostavom rimske vlasti nad tadašnjim ilirskim plemenima, u tom trenutku provincija Ilirik, se dijeli na dvije cjeline: Panoniju i Dalmaciju.² Daljim razvojem rimske vlasti na području balkana, posebno u sjevernim dijelovima, dolazi do širenja provincije Panonije i diobe koja će rezultirati postojanjem Gornje-Zapadne Panonije i Donje-Istočne Panonije. Ova dešavanja su smještena u vremenski period 105-107. g. Nakon ove diobe, posebno za cara Dioklecijana ova teritorija kao i čitavo rimsko carstvo će doživjeti različite teritorijalne transformacije.

Za prostor Bosne i Hercegovine bitna promjena će se odraziti na njen sjeverni dio koji je pripadao provinciji Panoniji. Ovako nestabilna situacija koja se u tom periodu dešava na prostoru rimskog carstva, u koje uključujemo i sam balkanski prostor, dobro je došao kao prilika drugim narodima za eventualna širenja teritorije. Ovu situaciju na prvom mjestu su iskoristili varvarski narodi, koji postepeno provaljuju u područje Podunavlja.³ Jedan od

¹ Miletić, 1988, 41.

² Draganović, 1998, 159.

³ Isto, 160.

varvarskih naroda, Goti, se već u ranijem periodu približavao rimskoj Daciji.⁴ Ovakva situacija će biti nastavljena i u daljem periodu sa sve većim intenzitetom. Kraj IV stoljeća, i vrijeme oko 375. godine je označilo veliko pomjeranje naroda i plemena koji su se našli na putu Huna, koji se u to vrijeme kreću od uralskih stepa prema zapadu.⁵ Preseljenje Gota se vršilo iz Dakije i sjeverozapadnog crnomorskog primorja, na Balkanski poluotok.⁶ Ove akcije će poljuljati i dvije provincije, Panoniju i Dalmaciju. Rimski Mursa⁷ je opustošena 387. godine, a dalji upadi varvara su išli sve do Akvileje i provincije Norik sa jedne strana, te sa druge strane pustošena je i provincija Dalmacija gdje je razoren Stridon.⁸ Na udaru Huna su se našli Zapadni Goti, koji napuštaju Dakiju i uz dozvolu istočnorimskog cara Valensa 376. godine prelaze u Meziju i Trakiju. Novi vođa Zapadnih Gota, Alarih, 395. godine kreće u pljačkaški pohod u Španiju. Nedugo zatim, 412. godine Zapadni Goti kreću u osnivanje zapadnogotske kraljevine.

Prvi dodir Bosne i Hercegovine sa varvarskim narodima se i desio oko 401. godine, kada su Zapadni Goti krenuli preko Albanije duž Jadranske obale u Italiju. Bosna i Hercegovina je u velikoj mjeri ostala pošteđena od velikih pustošenja varvarskih naroda u periode seobe naroda. Prema Nadi Miletić, možemo izdvojiti dvije faze seobe naroda na području Bosne i Hercegovine:

- starija faza – vezana za osvajanja germanskih plemena
- mlađa faza – upadi Avara i Slovena sa konačnom stabilizacijom slovenskih plemena u ovim krajevima.

Zapadni Goti su ostavili najviše dodira u južnom dijelu Hercegovine, ali i dalje veoma mali u odnosu na druge oblasti, kuda su prolazili za vrijeme napada. Smatra se da je u tim napadima Zapadnih Gota stradalo Mogorjelo. Jedan dio Istočnih Gota su 459. godine prošli kroz oblast Bosne i Hercegovine u toku svog prodora od Blatnog jezera do današnje Crne Gore. U vrijeme vladavine Istočnih Gota na prostoru Bosne i Hercegovine, postojala su dva glavna centra: Salona i Sirmium. Bosna i Hercegovina je pripadala upravnom centru Salone. Historičari govore i o izvjesnom postojanju i prisustvu Gepida na prostoru sjeverne Bosne, uz rijeku Savu, u toku prve polovine 6. stoljeća. Pored Gepida, oko 568. godine možemo govoriti

⁴ Vrijeme markomanskog rata (166. i 181. godina)

⁵ Miletić, 1984, 375.

⁶ Draganović, 1998, 160.

⁷ Današnji grad Osijek-Republika Hrvatska

⁸ Draganović, 1998. 160.

i o prisustvu Langobarda koji su imali svoj kraći boravak na ovom prostoru u vrijeme svog putovanja iz Panonije prema Italiji (kretanje preko sjeverozapadnog dijela Bosne).

Prema dosadašnjem stanju istraženosti i količini materijala sa kojim se raspolaže, jako malo saznanja se može izvući o lokacijama ili tipovima istočnogotskih naselja. Stručnjaci koji su se bavili istraživanjem ovog perioda pretpostavljaju da su se Istočni Goti kretali već postojećim rimskim cestama i dolazili u kontakt sa urbanim sredinama (Zenica, Travnik, Sarajevsko polje, Potoci, Japra itd.). Dodatna otežavajuća okolnost jeste u tome što su Istočni Goti u toku svog kretanja preuzeli veliki dio rimskih tekovina, te je zbog toga jako teško izdvojiti ono što je zaista istočnogotskog porijekla. Jako je teško utvrditi koje od sačuvanih bazilika pripadaju arijanskim Gotima, a koje ortodoksnom domaćem stanovništvu. Tu se kao svojevrsan primjer izdvaja bazilika u Brezi. Na jednom od njenih stubića su pronađeni urezani znaci germanskog, runskog alfabeta, sa još dva izolirana runska znaka na drugim fragmentima. Međutim o načinu ukopa i grobnicama Istočnih Gota na području Bosne i Hercegovine imamo znatno više podataka, o kojima će govora biti u nastavku. Pored toga, Istočni Goti su ostavili na ovom prostoru izvjesnu količinu materijalnih ostataka u vidu utilitarnih kao i ukrasnih predmeta (najviše nakita), što nam pomaže u kreiranju jasnije slike.

Sa druge strane, u ovom periodu seobe naroda možemo govoriti i o prisutnosti još jednog naroda. To su bila mnoga slovenska plemena, čija se prisutnost bilježi sredinom 5. stoljeća u Panoniji i Vojvodini, najviše uz močvarna područja i uz rijeke. Konačno su se zaustavili na prostoru Panonije u drugoj polovini 6. stoljeća. Pored njih, možemo govoriti i o prisutnosti naroda Avara. Glavna karakteristika ovog naroda su bila stalna ratobornost i pljačkaška nastojenost. Obično su uništavali sve što se našlo na njihovom putu. Njihov glavni cilj u vidu pljačkaških pohoda je bila Vizantija i dijelovi Balkana. Na čelu Avara u to vrijeme je stajao čuveli kagan Bajan. Baš za njegovo vrijeme, 582. godine pada i bogati Sirmijum. Vremenski period od 610-641. godine je obilježen je stalnim upadima od strane Avara i Slovena na prostore Istre, Dalmacije, Ilirika i Trakije. Kao događaj koji je obilježio ovaj period zasigurno jeste i sama opsada Carigrada 626. godine. Sama opsada je bila neuspjela, te će ovaj događaj izazvati niz idućih koraka koji će promijeniti i samu taktiku ovih naroda. U tom periodu počinje i razdoblje drugog avarskog kaganata, te je sva njihova pažnja uspjerenjena isključivo do rijeke Save. Pad avarske države je zabilježen sa porazom Avara od strane franačkih trupa sa Slavenima pod Karlom Velikim, 798. godine. Ovaj događaj i vremenski period se uzimaju za kraj velike seobe naroda za područje srednje Evrope i za naše krajeve.

Kada govorimo o prostoru Bosne i Hercegovine u vrijeme velikih upada Slovena i Avara, bilježimo veoma oskudne podatke. Naime, sam prostor Bosne i Hercegovine nije bio veoma zahvaćen ovim upadima, osim dijela istočne Bosne u periodu 551. godine. Tada je došlo i do formiranja prve Sklavinije na Balkanu, sa kojom i počinje slovenske kolonizacije. Po zapovijedi kagana Bajana, 568. godine doći će do pustošenja sjeveroistočne Bosne, a 597. godine se desio i veliki upad Avara i Slovena kroz Dalmaciju. Tom prilikom je porušena i utvrda Vonke, nedaleko od Ključa.⁹ Jako je teško govoriti o tome koliko dugo su se Avari zadržali na našim prostorima. Dodatna otežavajuća okolnost jeste i činjenica da izvora za taj prostor i period skoro pa i nema. Međutim, postoje određene indikacije kada su u pitanju toponimi na području Bosne i Hercegovine, koji direktno govore o prisutnosti ovog naroda. Ove činjenice zahtijevaju posebnu pažnju i istraživački rad u toj sferi.

2.2. Ranoslavenski period

Pad Salone je označio, u historijskom kontekstu ranog srednjeg vijeka, početak jednog novog perioda koji je okarakterisan intenzivnim doseljavanjem Slavena. Veoma su oskudni podaci u historijskom kao i u arheološkom smislu kada je u pitanju ovaj najraniji period dolaska Slavena na prostor Bosne i Hercegovine. Poznata je činjenica da samim dolaskom Slavena na ove prostore, počinje i asimilacija sa starosjedilačkim stanovništvom. Tokom 9. i 10. stoljeća je došlo i do formiranja prvih državnih zajednica.¹⁰ Prvi pomen naziva Bosna javio se u spisu „De ad ministrado imperio“ Kontantina Porfirogeneta.¹¹ Kroz narodni period od 10. do 12. stoljeća, Bosna i Hercegovina će biti pod stalnim promjenama centralne vlasti. U 10. stoljeću govorimo o Bosni koja se nalazi u sastavnom dijelu Srbije, pod vlasti kneza Časlava. Već krajem 10. stoljeća, Bosna kao i ostale balkanske zemlje, su potpale pod vrhovnu vlast Vizantije. U 11. stoljeću, Travunije, Zahumlje ali i dijelovi Bosne su pod vlasti Duklje.¹² Na samom kraju ranog srednjeg vijeka, 12 stoljeće će označiti i podpadanje Bosne pod vrhovnu vlast ugarske države, na čijoj se strani bori i bosanski ban Borić.¹³

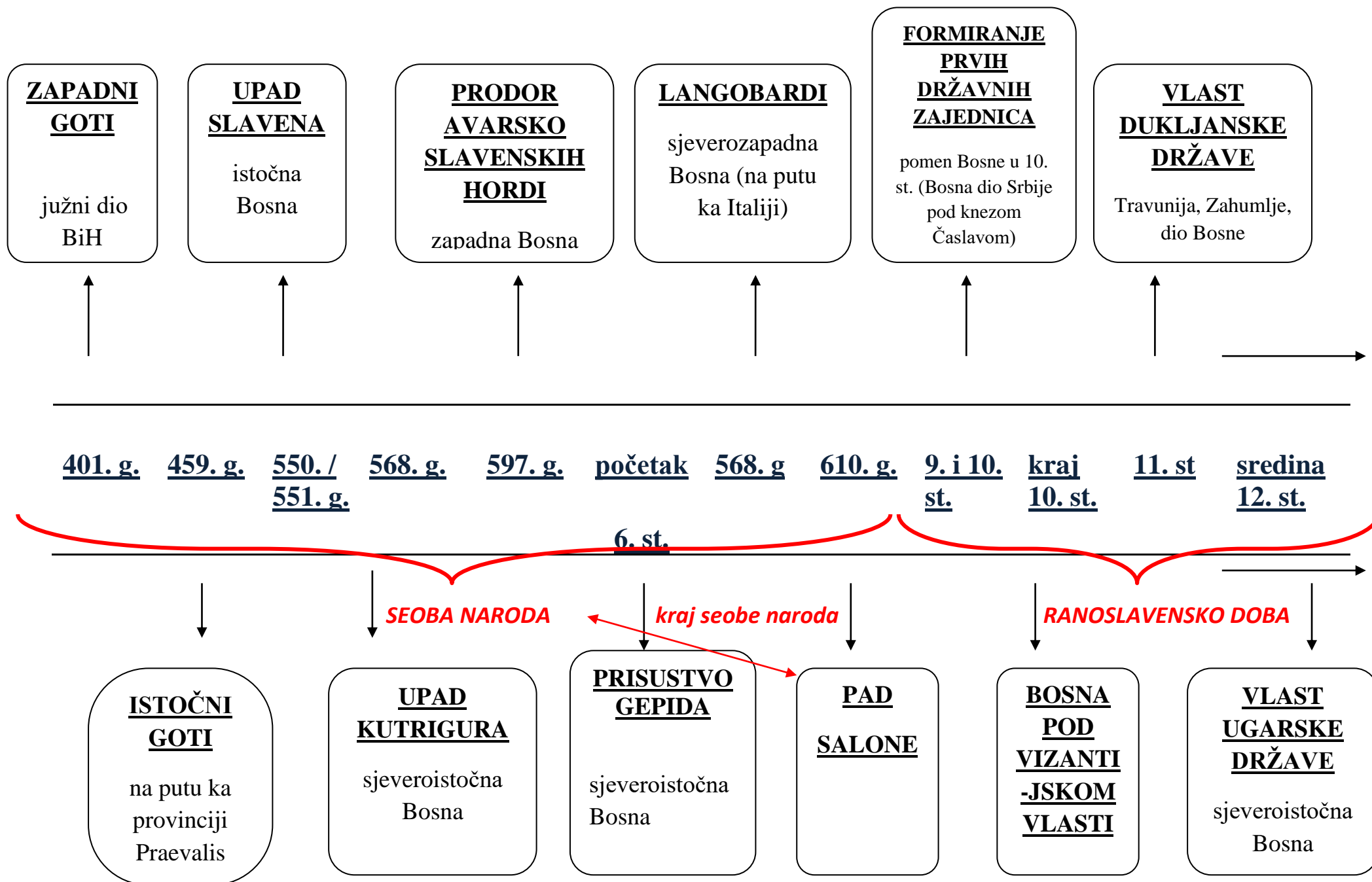
⁹ Miletić, 1984. 390.

¹⁰ Isto

¹¹ Isto

¹² Isto

¹³ Isto

Sl. 1 Vremenska crta događaja ranog srednjeg vijeka na prostoru BiH

3. Geografski položaj groblja

Groblja o kojima se govori u ovom historijskom kontekstu pripadaju veoma uzburkanom i nemirnom periodu, o čemu je već bilo govora u prethodnom tekstu. Naime, kada govorimo o geografskom položaj groblja ranog srednjeg vijeka koja su u današnje vrijeme u granicama teritorije Bosne i Hercegovine, bitno je naglasiti da takva situacija nije bila u vrijeme njihove upotrebe. Kroz vrijeme došlo je do velikih pomijeranja granica. S obzirom na sva historijska i politička dešavanja, bitno je na samom početku, utvrditi i geografski jasno locirati groblja ovog perioda. Sam geografski položaj groblja nam može dati dosta informacija koje u daljem radu mogu biti od izuzetne važnosti za tumačenje i obradu jednog lokaliteta.

Kada govorimo o grobljima ranog srednjeg vijeka na području današnje Bosne i Hercegovine, govorimo o lokalitetima datiranim u vremenski period od 6. do 12. stoljeća.¹⁴ Prema do sada istraženim grobljima ovog perioda može se govoriti o idućim lokalitetima: Groblje na Gradini u Koritima kod Duvna, lokalitet Bošnjica voće u Rakovčanima kod Prijedora, groblje u selu Mihaljevići kod Rajlovca, groblje na lokalitetu Kicelj kod Tuzle, groblje na lokalitetu Baltine bare u Gomjenici kod Prijedora, groblje na položaju Bagruša kraj Petoševaca kod Laktaša, groblje Grudine u Čipuljićima kod Bugojna, Kočićevo u Junuzovcima kod Bosanske Gradiške, lokalitet Luke u Mahovljanima kod Laktaša, kao i grobljima na lokalitetima Cim i Potoci kod Mostara (Sl. br. 2). Na osnovu geografskog položaja na karti možemo govoriti o dva koncentrična područja gdje su smještena groblja. To bi bio krajnji sjeverni dio i područje na jugozapadnom dijelu Bosne i Hercegovine.(prilog karta ubaciti). Pored toga postoje i izolovana groblja na prostoru srednje Bosne kao što su Kicelj kod Tuzle, Mihaljevići kod Rajlovca, ali i Grudine u Čipuljićima kod Bugojna.

Svi ovi lokaliteti koji su ranosrednjovjekovna groblja su ustanovljeni na privatnim posjedima. Posebna karakteristika za lokalitete u Cimu i Potocima jeste što sama groblja leže na ostacima kasnoantičkih bazilika. Pored toga većina groblja je otkrivena na obalama rijeka, uz izrazito plodna područja.

¹⁴ Miletić, 1988, 144.

Ranosrednjovjekovno groblje na lokalitetu Bošnjića voće u Rakovčanima, se nalazi u blizini Prijedora, preciznije cca 4,5 km udaljenosti.¹⁵ Groblje se nalazi na prostranoj fluvijalnoj terasi na lijevoj obali rijeke Sane.¹⁶ Groblje je ustanovljeno na privatnom vlasništvu u toku iskopavanja jame zbog dobijanja šljunka.¹⁷ Na lokalitetu Gradina u blizini Duvna je otkriveno i ranosrednjovjekovno groblje Korita.¹⁸ Na prostoru gdje je otkriveno groblje koje pripada ranom srednjem vijeku, otkriveni su i grobovi iz kasnoantičkog perioda, kao i grobovi sa stećcima.¹⁹ Groblje koje pripada ranom srednjem vijeku zauzima južni dio gradine. Sama nekropola ima prirodnu odbranu u vidu strmih padina i kamenog bedema dužine 85m.²⁰

U neposrednoj blizini željezničke stanice u Rajlovcu (cca 2,5 km), otkriveno je groblje Mihaljevići. Groblje se nalazi na lijevoj strani rijeke Bosne, te je preciznije smješteno na brijeg, koji je u narodu poznat kao Varošiste.²¹ U geološkim analizama koje su rađene u sklopu istraživanja groblja Mihaljevići, utvrđeno je sljedeće: „Brijeg Varošite predstavlja diluvijalnu terasu od valutica tamnih i sivih krečnjaka vezanih vapnenim vezivom, mjestimično glinovitim. Taj diluvijalni konglomerat počiva na laporovitim glinama tercijarne starosti“²²

Ranosrednjovjekovno groblje Bagruša se nalazi u selu Petoševci u neposrednoj blizini Laktaša (cca 3km), koje je predgrađe Banja Luke. Ona zauzima prostor na fluvijalnoj ravni koja se prostire od lijeve obale rijeke Vrbas.²³ 1976. godine je uništen jedan dio groblja, baš zbog iskopavanja šljunka, te se već tada nailazilo na ljudske kosti, što je upućivalo na postojanje groblja.²⁴ U selu Gomjenica, koje se nalazi cca. 5km južno od Prijedora, ustanovljeno je groblje Gomjenica. Groblje je ustanovljeno na ravnom pjeskovitom i šljunkovitom terenu.²⁵ Groblje se prostire zapadno od seoskog puta koji vodi kroz naselje Gomjenica, u pravcu rijeke Sane.²⁶ Prema geološkoj analizi ovaj prostor čini fluvijalnu terasu sastavljenu od debelih naslaga pijeska i jugoistočnom dijelu naslage šljunka.²⁷

¹⁵ Miletić, 1970, 119.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Isto.

¹⁸ Miletić, 1978. 141.

¹⁹ Marić, 1969. 239-243.

²⁰ Miletić, 1978. 141.

²¹ Miletić, 1956. 9.

²² Isto.

²³ Žeravica, 2010. 117.

²⁴ Isto.

²⁵ Miletić, 1966./67. 81.

²⁶ Isto.

²⁷ Miletić, 1966./67. 81.

Ranosrednjovjekovno groblje Kicelj je smješteno u neposrednoj blizini Tuzle, koja i iz ranijih perioda ima veoma bogat historijski kontekst. Samo groblje je smješteno na uzvišenju Kicelj, koje se nalazi na nadmorskoj visini od 303,217 m, te se uzdiže iznad centra grada Tuzla.²⁸ U geološkom smislu, područje koje zauzima groblje, čine naslage sive gline, bjeličastog laporca, pješčara i rijeđe konglomerata.²⁹ Prema izvještajima geologa Jasminke Bošnjaković, koja je vršila geološke analize lokaliteta, ove naslage pripadaju marinskom porijeklu, te su nastale u srednjem miocenu taloženjem u jednom slabo izolovanom zalivu panonskog dijela *Paratetisa*.³⁰ Svi ovi geološki aspekti su karakteristični za područje tuzlanskog bazena.³¹

Ranosrednjovjekovno groblje Kočićevo – u selu Junuzovci ustanovljeno je početkom 20. stoljeća, nedaleko od Bosanske Gradiške.³² Pložaj u selu Junuzovci, na kome je groblje otkriveno zavedeno je pod imenom Tučićevo³³. Groblje se pružalo uz lijevu obalu rijeke Vrbas. Nedaleko od Mostara, u mjestu Cim, nalazi se prostor označen kao „Crkvine“ na kome su 60tih godina 20. stoljeća uočeni ostaci kasnoantičke bazilike. Upravo na rševinama kasnoantičke bazilike u Cimu ustanovljeno je ranosrednjovjekovno groblje.

U selu Potoci u okolini Mostara otkriveno je ranorednjovjekovno groblje. Groblje je ustanovljeno na blagom uzvišenju, u narodu poznatom kao Omiš, koje prolazi pored puta kroz selo Potoci. Na putu Banjaluka – Bosanska Gradiška ustanovljeno je ranorednjovjekovno groblje na lokalitetu zvanom *Luke – Kružno Groblje*. Groblje se nalazilo u selu Mahovljani.³⁴ Prema geološkim analizama terena, groblje se prostiralo na fluvijalnoj, šljunkovitoj ravni.³⁵ U toku istraživanja antičkih ruševina na lokalitetu „Grudine“ u Čipuljčićima kod Bugojna, otkriveno je veće groblje, datirano u srednji vijek. Tim prvim susretom, nije se još uvijek znalo o kojoj veličini groblja se radi, kao i o arheološkom bogatstvu koje će pružiti. Grobovi su bili gusto raspoređeni, te se u prvi mah istražio manji broj grobova, a naredna sistemska istraživanja su vršena kroz naredne godine.³⁶

²⁸ Bakalović, 2006. 179.

²⁹ Isto, 180.

³⁰ Isto.

³¹ Isto.

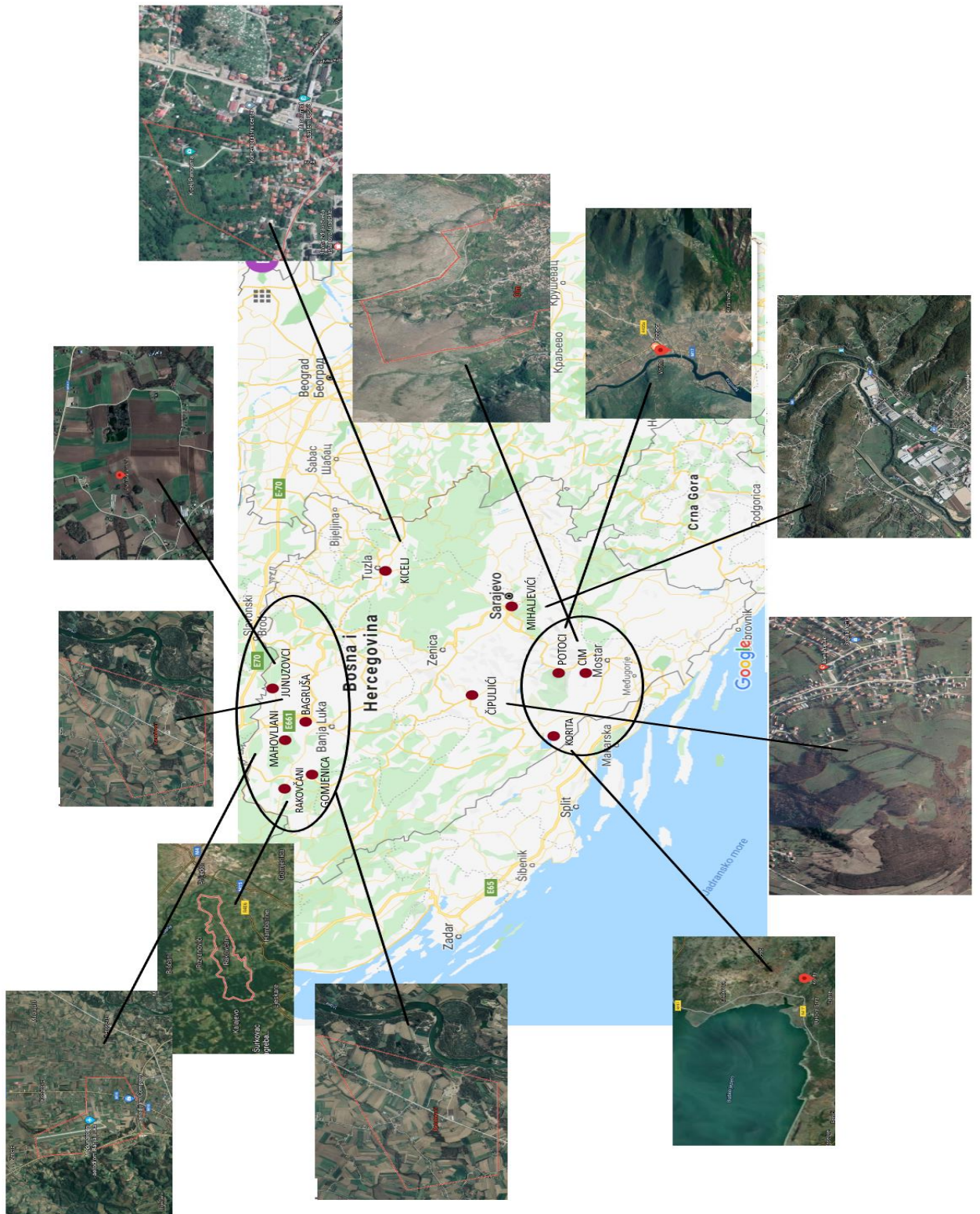
³² Šmalcelj, 2012, 132.

³³ Tomičić, 2012. 33.

³⁴ Miletić, 1979. 137.

³⁵ Isto.

³⁶ Anđelić, 1959. 164.

Sl. br. 2 Geografski položaj groblja na karti

4. Historijat istraživanja groblja ranog srednjeg vijeka na području današnje BiH

Od osnivanja Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1888. godine mogla su se primijetiti velika zaostajanja u istraživanju srednjovjekovne arheologije na području Bosne i Hercegovine. Najveća pažnja je bila usmjerena na periode prahistorijske i antičke arheologije. Ovakva situacija je vladala u najvećoj mjeri zbog nedostatka odgovarajućeg kadra, ali i opće politike okupacionih vlasti prema nacionalnom kulturnom blagu Bosne i Hercegovine.³⁷ Iako srednjovjekovna arheologija u vrijeme od osnivanja Zemaljskog muzeja nije bila u prvom planu, nije ni u potpunosti mirovala. Već od 1886. godine, Ćiro Truhelka je vršio obilaske kulturnih dobara srednjovjekovnog perioda na prostoru sjeverne Bosne i Hercegovine. Najveća pažnja je bila usmjerena na kasnosrednjovjekovno blago – stećke, kao i proučavanje srednjovjekovnih bosanskih gradova. Međutim, zahvaljujući istraživanju kasnoantičkih bazilika na prostoru Bosne i Hercegovine, sasvim slučajno se dolazilo do otkrivanja istočnogotskih grobova, što je otvaralo potpuno nove horizonte za neka nova arheološka istraživanja. Takva situacija je zabilježena u toku istraživanja na lokalitetu Potoci kod Mostara, kasnoantičkoj bazilici u Mogorjelu i Cimu kod Mostara. S vremenom se javlja sve veća potreba za konkretnim istraživanjem grobova i nalaza iz perioda ranog srednjeg vijeka, koji su u ovom slučaju slučajno pronađeni ili došli u Zemaljski muzej putem akvizicije (istočnogotska fibula iz Gornjih pećina, koplje sa krilima ranokarolinške provincijencije iz Hatelja, bronzana narukvica iz vremena seobe naroda iz Sarajeva itd.).³⁸

U periodu od 1919.-1945. godine u Zemaljskom muzeju u Sarajevu vlada situacija gdje je u nedostatku stručni kadar za ovaj arheološki period. Međutim postoje izuzeci, pa tako Paola Korošec – Vračko posvećuje veliku pažnju ranosrednjovjekovnom groblju u Junuzovcima. Tokom radova na cesti Junuzovci – Razboj, 1903 godine, otkriveni su slučajni nalazi i dijelovi kostura, te su tom prilikom urađeni prvi neophodni zaštitni radovi na ranosrednjovjekovnom groblju u Junuzovcima.³⁹ 1904. godine je Zemaljski muzej iz Sarajeva prikupio grobni inventar zajedno sa kosturnim ostacim pokojnika. Na osnovu ovih poznavanja je Paola Korošec – Vračko, 1942. godine objavila stručni rad na temu ovog ranosrednjovjekovnog groblja.⁴⁰

³⁷ Miletić, 1988, 119.

³⁸ Isto, 121.

³⁹ Tomičić, 2012, 32.

⁴⁰ Korošec-Vračko, 1942, 272-280.

U periodu koji je obuhvatao vrijeme od 1946. – 1988. godine situacija se u potpunosti mijenja. Posebna pažnja je sada posvećena grobljima i pojedinačnim nalazima iz perioda srednjeg vijeka. Zahvaljujući dolasku nove generacije arheologa u Zemaljski muzej u Sarajevu, sistemska istraživanja su sada preusmjerena na groblja širom Bosne i Hercegovine.⁴¹ Pored stare generacije koju su činili D. Sergejevski, P. Anđelića, Ć. Truhelke, s vremenom dolaze novi arheolozi koji će donijeti svoje velike doprinose ovom periodu. Među njima su Irma Čermošnik (klasični filolog), Margite Gavrilović (historičar umjetnosti), Marko Vego (historičar), te Nade Miletić (arheolog i historičar umjetnosti) koja je vjerovatno ostavila poseban pečat i doprinos na istraživanja perioda od 6. – 12. stoljeća Bosne i Hercegovine.⁴²

Sistemska istraživanja su usmjerena na ranosrednjovjekovna groblja širom Bosne i Hercegovine. U najvećoj mjeri istraživanja vodi Nada Miletić, zajedno sa svojim saradnicima i timom koji pored arheologa čine geolozi i antropolozi Georgina Pilarić iz Zagreba i Živko Mikić iz Beograda. Rekognosciranja su krenula na sjeveru Bosne, gdje je utrđen značajan broj groblja iz ovog perioda. Na prvom mjestu istražena je nekropola u Mahovljanima. Tokom 1968. godine, kustos Muzeja Bosanske krajine u Banja Luci, Vera Nikolić Mutavdžić je poduzela manja zaštitna iskopanja na ranosrednjovjekovnom groblju u Mahovljanima. Tom prilikom je otkriveno 8 grobova.⁴³ Nakon saznanja da se u Mahovljanima krije vjerovatno veoma bogato arheološko zdanje, otpočela su sistemska istraživanja:

- a. 2 – 21. augusta 1969. godine – otkrivena 43 groba
- b. 22. maja – 20. juna 1970. godine – otkriveno 36 grobova
- c. 1. – 21. jula; 30. jula – 14. augusta 1971. godine – otkriveno 8 grobova.⁴⁴

Vođa istraživanja je bila Nada Miletić, zajedno sa geologom E.Šeković, kao i antropologa Georginu Pilarić iz Zagreba.

U periodu između 1954.-1956. godine vršena su istraživanja na još jednom značajnom groblju u okolini Sarajeva. Ranosrednjovjekovno groblje u Mihaljevićima kod Rajlovca (Sarajevo), otkriveno je u toku radova koji su vođeni od strane JNA 1954. godine.⁴⁵ Tokom radova je srušen i oštećen veliki prostor na kome se nalazilo groblje. U augustu 1954. godine je na groblje u Mihaljeviće poslan, tadašnji asistent Zemaljskog muzeja, Borivoje Čović, te je on i

⁴¹ Miletić, 1988, 125.

⁴² Isto, 126.

⁴³ Miletić, 1979, 137.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Miletić, 1956, 9.

obavio zaštitna istraživanja na nekoliko grobova.⁴⁶ Nakon tih zaštitnih istraživanja, tek ljeta 1955. godine (od 15. jula – 15. augusta) počinju sistemska istraživanja, koja je predvodila Nada Miletić.⁴⁷ U toku istraživanja 1955. godine istraženo je 118 grobova na groblju u Mihaljevcima. Tokom idućih godina, vršena su dalja istraživanja u dvije kampanje:

- a. 20. - 31. oktobra 1956. godine.
- b. 12 – 31. jula 1958. godine.⁴⁸

Tokom ove dvije kampanje ustanovljeno je još 42 groba⁴⁹, što je povećalo ukupan broj grobova na ovoj ranosrednjovjekovnoj nekropoli na 160 ustanovljenih grobova.

Obavljajući rekognosciranje terena u okolini Mostara, 1957. godine utvrđeno je postojanje groblja u selu Potoci. U junu 1959. godine, Zemaljski muzej iz Sarajeva je započeo zaštitna istraživanja groblja, pod rukovodstvom Nade Miletić uz pomoć Đure Baslera.⁵⁰ Nastavljajući arheološke radove u Hercegovini, tokom rekognosciranja terena 1966. godine, utvrđeno je postojanje kasnoantičke bazilike u Cimu kod Mostara. Iste godine su počela i velika istraživanja ovog arheološkog zdanja. Istraživanja je vodio Tomislav Anđelić.⁵¹ Tokom istraživanja, utvrđeno je i postojanje ranosrednjovjekovnog groblja u ruševinama bazilike. Utvrđeno je postojanje 13 grobova, koji su bili u izuzetno lošem stanju, kada se radi o očuvanosti.⁵²

Prilikom rekognosciranja u okolini Prijedora u toku 1959. godine, otkriveno je istočnogotsko groblje u Rakovčanima. Sistemska istraživanja su vršena u 4 kampanje:

- a. 1960. g. (20 grobova)
- b. 1961. g. (14 grobova)
- c. 1962. g. (21 grob)
- d. 1964. g. (7 grobova)⁵³

Istraživanja je vodila Nada Miletić, od 1960. do 1964. godine. Pored nje, tim su činili J.Sušnik, J.Belošević, kao i Georgina Pilarić, antropolog iz Zagreba.⁵⁴

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ Isto, 10.

⁴⁸ Miletić 1960./61, 149.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ Miletić, 1962, 153.

⁵¹ Anđelić, 1974, 180.

⁵² Isto.

⁵³ Miletić, 1970, 119.

Ranosrednjovjekovno groblje u Koritima kod Duvna otkrivena je slučajno u slojevima prahistorijskog naselja tokom istraživanja 1968. godine. Istraživanja je vodio dr. Zdravko Marić, a svrha samog istraživanja bila je zaštita prostora današnjeg Buškog Blata. U tom periodu je otkriveno 22 skeleta na ovoj nekropoli.⁵⁵ Nada Miletić je nastavila sa sistemskim istraživanjem u dvije naredne kampanje.

- a. 29. juna do 18. jula 1970. godine (uz učešće M. Tadića i E. Šakovića - 24 skeleta)
- b. 4.-23. jula 1976. godine (M. Tadićem, M. Radovanovićem i Ž. Mikićem - 40 skeleta)⁵⁶

Posebna pažnja je posvećena ranosrednjovjekovnoj nekropoli u Gomjenici. Zdravko Marić i Nada Miletić su zajedno sa Muzejom Kozare u Prijedoru, 1963 godine, započeli opsena istraživanja. Istraživanja na ranosrednjovjekovnom groblju u Gomjenici su vršena u dvije kampanje:

- a. 15 – 25. novembra 1963. godine (Z.Marić i Veljko Paškvalin)
- b. 13. aprila – 12. juna, sa kratkim prekidima (Nada Miletić).⁵⁷

Pored arheoloških istraživanja, obavljena su i detaljna antropološka istraživanja skeletnih ostataka, pod rukovodstvom Georgine Pilarić, antropologa sa Biološkog instituta Medicinskog fakulteta u Zagrebu.⁵⁸

Tokom iskopavanja škljunka 1976. godine u mjestu Bagruša u Petoševcima kod Laktaša, otkriveno je ranosrednjovjekovno groblje. Te godine je na teren izašao kustos muzeja Bosanske krajine u Banja Luci.⁵⁹ Tokom iste godine započeta su i sistemska istraživanja. Kampanja je započela krajem oktora i trajala tokom čitavog novembra 1976. godine.⁶⁰ Tokom istraživanja su ustanovljena ukupno 161 grob sa inhumiranim pokojnicima, te dva groba sa urnama i spaljenim pokojnicima.⁶¹

Posebnu pažnju treba posvetiti istraživanju groblja na Grudinama u Čipuljićima kod Bugojna. Istraživanja ovog arheološkog zdanja je započeo Veljko Paškvalin 1959. godine.⁶² Nakon prve kampanje, vodstvo u istraživanju preuzima Nada Miletić s obzirom da se uočavalo

⁵⁴ Isto.

⁵⁵ Miletić, 1978. 141.

⁵⁶ Isto.

⁵⁷ Miletić, 1967. 81.

⁵⁸ Isto.

⁵⁹ Žeravica 1985./86, 129.

⁶⁰ Isto, 130.

⁶¹ Tomičić, 2010, 117.

⁶² Miletić, 1988, 132.

sve veći broj grobova. Radovi su sa kraćim prekidima trajali sve do 1981. godine, te je u tom periodu otkriveno oko 780 grobova, koji su datirani u vremenski okvir od 9. do 15. stoljeća.⁶³

Zajedno sa arhrološkim istraživanjima na grobljima ranog srednjeg vijeka u Bosni i Hercegovini, vršena su i opsežna antropološka istraživanja za pojedina groblja. Pažnja je pored antropološkog aspekta usmjerena i na geološke prilike terena na kome su otkrivena groblja, te se uz pomoć stručnjaka iz te oblasti pokušalo interpretirati groblje u novom aspektu. Istraživanja groblja ranog srednjeg vijeka su u svakom slučaju bila u punom jeku za života arheologinje Nade Miletić, te njeno znanje i doprinos za istraženost ovog perioda je nedvojbeno. S vremenom, ovaj historijski kontekst u svjetlu arheoloških istraživanja je ponovo pao u neki drugi plan, jer je ponovno došlo do nedostatka kadra, ali i političkih dešavanja u Bosni i Hercegovini. Ipak u posljednje vrijeme imamo veoma bitan izuzetak kada govorimo o novootkrivenim grobljima ranog srednjeg vijeka. To bi bilo groblje Kicelj kod Tuzle. Istraživanja na groblju Kicelj kod Tuzle su vršena tokom 2006. godine pod vodstvom Zilke Kujundžić – Vejzagić, muzejskim savjetnikom Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Pored toga, stručni tim su sačinjavali geolog i geodeta.⁶⁴

4.1. Metodologija istraživanja groblja

Kada se govori o metodologiji iskopavanja koja je zastupljena u izvođenju sistemskih istraživanja groblja ranog srednjeg vijeka, možemo slobodno reći da se radilo o ustaljenom i već dobro poznatom radu arheologinje Nade Miletić. Većinu istraživanja groblja je vodila upravo Miletićeva, sa ponekim izuzetkom, Bagruša kod Petoševaca, gdje je vođa istraživanja bio Zdenko Žeravica. Na svim grobljima je upotrijebljena metodologija koja se zasnivala na sistemu mreže kvadrata. U zavisnosti od lokaliteta do lokaliteta, mreže su rađene u mjerilu 5x5 m ili 4x4 m. Zbog raznolikog geografskog područja kao i geoloških predispozicija lokaliteta na kojima su ustanovljena groblja, sama metodologija se morala modifikovati. Najveća istražena površina bila je na groblju Grudine u Čipuljićima kod Bugojna, sa ukupnom istraženom površinom od 1500m².⁶⁵ Na pojedinim grobljima, arheolozi su se susretali i sa teškim situacijama koje su bile posljedica radnji prije vršenja arheoloških istraživanja. Na konkretnom primjeru, groblja u Mihaljevićima kod Rajlovca, veliki dio groblja je bio uništen prije dolaska arheologa, te su se

⁶³ Isto.

⁶⁴ Bakalović, 2006, 180.

⁶⁵ Miletić, 1988, 178.

radovi usklađivali sa trenutnom situacijom. Primarni cilj je bio istražiti i zaštititi već oštećeni dio groblja.⁶⁶ Na primjeru groblja na ruševinama kasnoantičke bazilike Cim kod Mostara, također imamo veliki broj oštećenih grobova. U ovom konkretnom primjeru je na samom lokalitetu bilo jako teško uspostaviti određenu metodologiju zbog nepristupačnosti terena, kao i obratiti pažnju da su sami grobovi bili izuzeno pomiješani sa arhitektonskim ostacima bazilike. Na svim istraženim grobljima u najvećem slučaju istraživanje groblja se odvijao u pravcu pružanja skeleta. Po završetku arheoloških istraživanja, objavljeni su naučni radovi, osim u slučaju groblja u Čipuljćima kod Bugojna. U radovima su obrađeni segmenti koji su se direktno odnosili na postupak izvođenja radova na lokalitetu, kao i detaljnoj tipološkoj analizi nalaza koji su pronađeni.

⁶⁶ Miletić, 1959, 9.

5. Opšte odlike groblja

5.1. Grobovi na redove

Jedna od najbitnijih karakteristika, koja izdvaja sve lokalitete ranosrednjovjekovnih groblja na prostoru Bosne i Hercegovine jeste pojava tzv. grobova na redove. Ova pojava, koja se u literaturi opisuje terminom „tzv. period grobova na redove“ je karakteristična pojava za prostor širom Europe u vremenskom periodu od kraja 4. stoljeća i početka 5. stoljeća.⁶⁷ Pojava ove vrste grobova se kroz Europu širila zajedno sa pojavom germanskih naroda. Kako je uticaj germanskih naroda bio sve više prisutan na našim prostorima tako se i pojava grobova na redove širila diljem Balkana. S obzirom da se uticaj koji sa sobom nose germanska plemena, neravnojnerno širio Balkanom, tako i u različitim vremenskim periodima određena područja potpadaju pod uticaj sahranjivanja u groblja na redove.⁶⁸ Prema mišljenju Vinskog, ovaj način sahranjivanja će se zadržati sve do trenutka kada ga ne zamijeni jači uticaj kristijanizacije.⁶⁹ Analogiju možemo pronaći i na velikom broju hrvatskih lokaliteta.⁷⁰ Starohrvatska groblja koja su otkrivena na području Dalmacije, a pripadaju periodu 8. i prve polovine 9. stoljeća, također pripadaju u red ranosrednjovjekovnih groblja na redove.⁷¹ Ovaj oblik sahranjivanja na ovom prostoru se zadržao duži vremenski period, tako da je zastupljen i u vrijeme kršćanstva.⁷² Sa druge strane, groblja na redove su zastupljena i u Posavskoj Hrvatskoj sve do 12. stoljeća.⁷³ Jedan od najboljih primjera ranosrednjovjekovnog groblja na redove sa prostora današnje Hrvatske jeste zasigurno groblje na Ždrijacu u Ninu.⁷⁴

Kada govorimo o ranosrednjovjekovnim grobljima na prostoru Bosne i Hercegovine, skoro na svim je zastupljen ovaj karakteristični način sahranjivanja pokojnika. Na lokalitetima ranosrednjovjekovnih groblja u Rakovčanima kod Prijedora, Koritima kod Duvna, Mihaljivićima kod Rajlovca, Bagruši u Petoševcima, Gomjenici kod Prijedora, Grudinama u Čipuljićima, Kicelju kod Tuzle i Mahovljanima kod Banja Luke ustanovljeni su grobovi na redove.

⁶⁷ Miletić, 1970, 127.

⁶⁸ Jelovina, 1976, 69.

⁶⁹ Vinski, 1989, 35.

⁷⁰ Petrincec, 2009, 4.

⁷¹ Belošević, 1980, 71.

⁷² Isto.

⁷³ Isto.

⁷⁴ Isto, 72.

Kada govorimo o groblju u Koritima kod Duvna, ustanovljeno je 6 do 7 redova sa grobovima, sa orijentacijom redova u pravcu jug - sjever.⁷⁵ Nekropola u Mihaljevićima kod Rajlovca također se može u jednom smislu ubrojati u groblja na redove. Naime, na ovom groblju su ustanovljeni grobovi koji se nizaju u redove, ali ne u strogom smislu.⁷⁶ Na groblju u Bagruši kod Petoševaca grobovi su nizani u nešto kraće redove, orijentacije sjever – jug.⁷⁷ Izuzetak je sjeverni dio groblja gdje je ustanovljeno određeno odstupanje u orijentaciji. Tako se na ovom dijelu groblja nalaze redovi koji su orijentirani u pravcu jugozapad – sjeveroistok.⁷⁸ Sa određenim odstupanjima u Bagruši se može ustanoviti do 14 redova sa grobovima, sa razmakom između redova od 1,5 m.⁷⁹ I na groblju u Gomjenici kod Prijedora možemo govoriti o izvijesnom nizanju grobova u redove. Pravac pružanja redova sa grobovima na ovom groblju je jugozapad – sjeveroistok.⁸⁰ Na jugozapadnom dijelu groblja ustanovljeni su nešto rjeđi i pravilniji redovi, te kako se odmiču pravcu sjeveroistoka, redovi su sve više nepravilni sa veoma gustim grobnim ukopima.⁸¹ I na 75m² istraženog prostora ranosrednjovjekovnog groblja u Kicelju kod Tuzle, ustanovljeni su grobovi na redove. Smjer pružanja grobova na ovom groblju je u pravcu sjever – jug.⁸² Na lokalitetu Grudine u Čipuljićima kod Bugojna, uočena je tendencija ka ukopavanju u pravilne redove. Naime, na ovom ranosrednjovjekovnom groblju glavni problem, kada je u pitanju nizanje u pravilne redove, predstavljaju prepreke u vidu ostataka antičkih zidova.⁸³ U velikoj mjeri slična situacija je i na groblju u Mahovljanima kod Laktaša. Na ovom groblju se ustanovilo nizanje grobova u redove, sa pravcem pružanja u smjeru jugozapad – sjeveroistok.⁸⁴ Kao i na ostalim grobljima, i u ovom primjeru se ne može govoriti o redovima u strogom smislu.

Na grobljima koja su ustanovljena u Cimu kod Mostra ne možemo govoriti o ovoj pojavi. Kao jedan od glavnih razloga jeste činjenica što su ovi ranosrednjovjekovni grobovi otkriveni na arhitektonskim ostacima kasnoantičke bazilike. I u slučaju da je bilo nizanja redova, u toku nastanka grobova, to ne možemo zapaziti zbog velikog broja oštećenih i dislociranih grobova. O ovom problemu je govorio i Dušan Jelovina⁸⁵, koji je sličnu situaciju primijetio i na lokalitetima

⁷⁵ Miletić, 1978, 154.

⁷⁶ Miletić, 1959, 23.

⁷⁷ Žeravica, 1985./86, 155.

⁷⁸ Prema autoru Z.Žeravici, orijentacija redova je usklađena sa orijentacijom pokojnika u samim grobovima. I u specifičnom primjeru, orijentacija redova odstupa od ustaljene, a nju prate i specifična orijentacija pokojnika u grobovima. Isto.

⁷⁹ Isto.

⁸⁰ Miletić, 1966./67, 109.

⁸¹ Isto.

⁸² Bakalović, 2006, 183.

⁸³ Miletić, 1988, 279.

⁸⁴ Miletić, 1979, 140.

⁸⁵ Jelovina, 1976, 69.

ranosrednjovjekovnih groblja na području Hrvatske. On ističe da je ovo postala gotovo ustaljena situacija, što zbog terena ranosrednjovjekovnih lokaliteta i sa druge strane velikog broja arhitektonskih ostataka.⁸⁶ Izdvaja se još jedna zanimljiva situacija na grobljima u Hrvatskoj koju je ustanovio Janko Belošević. Naime, on tvrdi da do odstupanja u nizanja grobova u redove dolazi kada se sahranjuju pokojnici koji su unutar srodnih grupa, tako da budu bliži što više jedni drugima.⁸⁷ Te bi tvrdnje mogli primijeniti i na neke ukope na grobljima iz Bosne i Hercegovine, ali o nekim većim tvrdnjama se ne može govoriti bez urađenih DNK analizika, kao potvrde srodnosti

5.2. Brojnost grobova i veličina istraženog prostora

Kada govorimo o veličini istraženog prostora na ranosrednjovjekovnim grobljima u Bosni i Hercegovini, na prvom mjestu se nameće groblje na lokalitetu Grudine u Čipuljčićima kod Bugojna. U Čipuljčićima je otkriven najveći broj grobova, ukupno 776 grobova na istraženoj površini od 1500 m².⁸⁸ Ujedno je ovo i najveća istražena površina jednog groblja na tlu Bosne i Hercegovine. Odmah nakon Čipuljića slijedi groblje u Gomjenici kod Prijedora i Mahovljanima kod Laktaša. U Gomjenici je istražen prostor od 1377 m², u dvije kampanje, u prvoj je istraženo 437 m² i u drugoj 940 m².⁸⁹ Na toj površini je ustanovljeno 246 grobova. Do sada, najmanje istraženo ranosrednjovjekovno groblje je Kicelj u Tuzli. Ukupno je istraženo oko 75 m², sa 12 ustanovljenih grobova.⁹⁰ U tabeli u prilogu su prikazane detaljne informacije o tačnoj brojnosti svakog pojedinačnog groblja (Prilog I).

⁸⁶ Isto.

⁸⁷ Belošević, 1970, 72.

⁸⁸ Miletić, 1988, 279.

⁸⁹ Miletić, 1966./67, 110.

⁹⁰ Bakalović, 2006, 183.

Groblje	Broj grobova	Istraženi prostor
Rakovčani	66	820m ²
Korita	86	820m ²
Mihaljevići	118	124m ²
Bagruša	161	75m ²
Gomjenica	246	1377m ²
Kicelj	12	75m ²
Čipuljići	776	1500m ²
Junuzovci	-	-
Cim	36	-
Potoci	11	-
Mahovljani	95	1350m ²

Prilog I Brojnost grobova i veličina istraženog prostora na grobljima

5.3. Orijentacija grobova

Kada se govori o orijentaciji grobova na ranosrednjovjekovnim grobljima na području Bosne i Hercegovine, odmah se može istaknuti da orijentacija ni u kom slučaju nije bila ustaljena. U najvećoj mjeri pružanje grobova je bilo orijentirano u pravcu zapad – istok. Ovakav pravac je zabilježen na grobljima u Rakovčanima kod Prijedora⁹¹, Koritima kod Duvna⁹², Bagruši kod Petoševaca⁹³, kao i Junuzovcima kod Bosanske Gradiške⁹⁴. Specifična pojava je utvrđena na groblju u Gomjenici kod Prijedora. Upravo ova orijentacija u pravcu zapad – istok je ustanovljena isključivo u dječijim grobovima.⁹⁵ Kada se govori o tumačenju ovakvog orijentiranja pokojnika, mogu se izvojiti određena mišljenja arheologa. Međutim većina će se složiti da je prelazak na ustaljenu orijentaciju u pravcu zapad-istok, upravo posljedica kristijanizacije i pokrštavanja stanovništva.⁹⁶ Na gotovo svim grobljima gdje je zastupljena ova orijentacija, izvjesni broj grobova je ukopan u pravcu sjeverozapad-jugoistok. Ovakav pravac se može u svakom slučaju pripisati određenim deformacijama zbog terena na kome su ukopi vršeni, kao i pomjeranju istog. U velikoj mjeri se može govoriti o sličnosti i na groblju u Mahovljanima kod

⁹¹ Miletć, 1970, 129.

⁹² Miletić, 1978, 155.

⁹³ Žeravica, 1985./86, 157.

⁹⁴ Tomičić, 2011, 33.

⁹⁵ Miletić, 1966./67, 110.

⁹⁶ Miletić, 1970, 130.

Laktaša. Naime, na ovom groblju je čak 70 grobova ustanovljeno u pravcu sjeverozapad-jugoistok i njih 10 sa pravcem zapad –istok.

Pored pravca zapad-istok, na bosanskohercegovačkim grobljima je ustanovljen i pravac istok-zapad. Zabilježen je na grobljima u Čipuljići kod Bugojna⁹⁷, Mihaljevićima kod Rajlovca⁹⁸, kao i groblju na ruševinama kasnoantičke bazilike u Cimu kod Mostara⁹⁹. Na grobovima u Cimu su zabilježena i određena odstupanja od ovog pravca, obično na sjevernu ili zapadnu stranu.¹⁰⁰ Čak 76 grobova u Mihaljevićima je orijentisano u ovom pravcu. Na ovom groblju su ustanovljena i neka odstupanja grobova, gdje su grobovi u manjem broju bili ukopani u pravcu sjeverozapad-jugoistok ili sjever-jug.¹⁰¹

Groblje u Čipuljićima je najbolji pokazatelj različitosti u orijentiranju grobova u ranom srednjem vijeku. U periodu istraživanja na ovom groblju od 1961. do 1971. godine u najvećem broju su ustanovljeni grobovi na ostacima antičkih ruševina, koji su bili orijentirani u pravcu istok-zapad.¹⁰² U periodu od 1971. do 1982. godine u istraživanju u Čipuljićima su većinom ustanovljeni grobovi koji su bili orijentirani u pravcu zapad-istok, sa varijacijama orijentacije sjeverozapad-jugoistok i jugozapad-sjeveroistok.¹⁰³ Poveznicu u orijentaciji istok-zapad možemo pronaći na grobljima iz 8. i prve polovine 9. stoljeća na području sjeverne Dalmacije, gdje je ustanovljena ista orijentacija grobova.¹⁰⁴

Na groblju Kicelj kod Tuzle, ustanovljena je orijentacija grobova u pravcu sjever-jug kod 11 grobova i samo jedan slučaj sa pravcem sjeverozapad-jugoistok.¹⁰⁵ Arheolozi koji su se bavili pritanjem orijentiranja grobova ranog srednjeg vijeka imaju različita mišljenja povodom ovog pravca. Maja Petrincec grobove koji su orijentirani u pravcu sjever- jug ili jug – sjever pripisuje grobljima sa paganskim pogrebnim običajima. Također, Petrincec naglavašava kako se ovi grobovi ne razlikuju od ostalih istovremenih grobova na grobljima 7. i 8. stoljeća u unutrašnjosti Istre.¹⁰⁶ Upravo ovakva orijentacija grobova je zabilježena na sljedećim

⁹⁷ Miletić, 1961, 133

⁹⁸ Miletić, 1959, 24.

⁹⁹ Anđelić, 1974, 190.

¹⁰⁰ Isto.

¹⁰¹ Miletić, 1959, 24.

¹⁰² Miletić, 1961,133.; 1965, 172.; 1968, 181.

¹⁰³ Miletić, 1971, 87.; 1978, 119.; 1974, 121.; 1982, 172.

¹⁰⁴ Belošević, 1980, 76.

¹⁰⁵ Bakalović, 2006, 183.

¹⁰⁶ Petrincec, 2009, 101.

groblijima: na Klarića kućama u Stankovićima, Maklinovu brdu u Kašiću, Gluvinim kućama u Glavicama i Liovićima u Vučipolju, svi na teritoriju Hrvatske.¹⁰⁷

Prema Dušanu Jelovini, razlog orijentisanja lica pokojnika prema istoku je bilo sunce.¹⁰⁸ Jelovina ističe da se dovodi u pitanje i godišnje doba u kojem su pokojnici sahranjeni, s obzirom da sunce izlazi i zalazi u različitim tačkama ljeti i zimi.¹⁰⁹ Koliko su ove tvrdnje tačne i primjenjive na područje Bosne i Hercegovine ne može se sa sigurnošću utvrditi. Pored toga, za odstupanja od ustaljenog načina orijentacije pokojnika, arheolozi su dali određena tumačenja. Među njima se ističe razlog koji se ogleda u tome da je tendencija bila pokopati pokojnike što bliže svetištu.¹¹⁰

5.4. Grobovi sa više ukopa i dislokacija skeleta

Na velikom broju groblja ranog srednjeg vijeka na području Bosne i Hercegovine konstatovani su grobovi sa ukopom više pokojnika u jednoj grobnoj raci. Iako je ova pojava uočena, ne može se govoriti o velikoj zastupljenosti i učestaloj praksi. Obično su svi primjeri grupisanja grobova direktno vezani za porodične odnose, tj. ukope članova jedne porodice. Problem utvrđivanja grupnog sahranjivanja na ranosrednjovjekovnim grobljima u Bosni i Hercegovini jeste i činjenica što je veliki broj grobova utvrđen na različitim dubinama, kao i da su pokojnici veoma gusto sahranjivani.¹¹¹ Dvojno sahranjivanje je jedna od ustaljenih pojava na grobljima seobe naroda. Dvojni i trojni ukopi su redovna pojava na gotovo svim avarsko-slavenskim grobljima na tlu Karpatske kotline i Panonske nizije.¹¹² Pokapanje više pokojnika u jedan grob je bila i redovna pojava na starohrvatskih grobljima 8. i 9. stoljeća.¹¹³ Zanimljivu teoriju o grupisanj pokojnika u trojne grobove prenosi Maja Petrinec od arapskih putopisaca Ibn Rusta i Gardizija. Naime, ovi putopisci su na nekim slavenskim područjima zabilježili običaj tzv. posmrtnog pira, tj. grupisanje tri pokojnika koji nisu u krvnom srodstvu, nego su nasumično

¹⁰⁷ Isto.

¹⁰⁸ Jelovina, 1976, 70.

¹⁰⁹ Isto.

¹¹⁰ Isto.

¹¹¹ Miletić, 1956, 24.

¹¹² Belošević, 1980, 78.

¹¹³ Isto.

udruženi nakon smrti pri ukopu.¹¹⁴ S obzirom da govorimo o isključivo grobljima na redove, prema Z. Žeravici, pojedini redovi predstavljaju grobove socijalno povezanih članova zajednice (porodice?).¹¹⁵ On ove slučajeve detaljno opisuje na groblju u Bragruši kod Petoševaca, te pored izoliranih grobova u redovima, izdvaja i slučajeve veoma malog broja grobova u određenim redovima.¹¹⁶ Grupisanje pokojnika u dvojne i trojne grobove, ali i grobove sa više od tri pokojnika je ustanovljeno na grobljima u Koritima kod Duvna, Mihaljevićima kod Rajlovca, Bagruši u Petoševcima, Kicelju kod Tuzle, Čipuljićima kod Bugojna i Mahovljanima kod Laktaša.

Na nekropoli u Mahovljanima kod Laktaša uočena su povremena grupisanja pokojnika u grobovima br. 12 i 13, kao i grobovima br. 26, 27 i 18.¹¹⁷ I ova grupisanja su pripisana porodičnim odnosima između pokojnika. Grupisanje pokojnika na nekropoli Kicelj kod Tuzle je primijećeno kod grobova br. 6,7 i 8, te se smatra da se radi o porodičnoj povezanosti pokojnika.¹¹⁸ Na groblju u Koritima kod Duvna nisu ustanovljena posebna grupisanja pokojnika u vidu sahranjivanja više pokojnika u jedan grob. Na ovom groblju možemo izdvojiti jedino slučajeve određene socijalne grupacije pokojnika, u grobovima br. 15a i 15b (jedan ženski skelet i jedan neutvrđenog spola); br. 73 i 74 (jedan muški i jedan ženski skelet).¹¹⁹ Pored ovih primjera dvojnih ukopa, zabilježeni su izvjesni slučajevi trojnog sahranjivanja u Koritima. Naime, grobovi br. 4 i 5 zajedno sa grobom br. 7 (jedna odrasla osoba, neutvrđenog spola i dva dječija skeleta) i grobovi br. 26 i 27 zajedno sa grobom br. 23 (dvije ženske osobe i jedan skelet neutvrđenog spola), čine primjere trojnih ukopa.¹²⁰

Dvojno istovremeno sahranjivanje na ranosrednjovjekovnom groblju u Mihaljevićima kod Rajlovca je ustanovljeno u malom broju. Pored istovremenih dvojnih ukopa konstatovani su i naknadni ukopi. Kada govorimo o istovremenim dvojnim grobovima, zabilježena su dva sigurna slučaja u grobovima br. 77 i 86 i u grobovima br. 114a i 114b.¹²¹ U ovim grobovima pokojnici su bili položeni jedan uz drugog, glavom okrenuti također jedan prema drugom.¹²² Specifičan slučaj je zabilježen kod grobova br. 73 i 74. U ovom slučaju ustanovljen je dvojni grob gdje je prilikom ukopa gornjeg skeleta (br. 73) dislocirana lobanja donjeg skeleta (br. 74).

¹¹⁴ Petrinec, 2009, 106.

¹¹⁵ Žeravica, 1985./86, 156.

¹¹⁶ Isto.

¹¹⁷ Miletić, 1979, 149.

¹¹⁸ Bakalović, 2006, 184.

¹¹⁹ Miletić, 1978, 153.

¹²⁰ Isto.

¹²¹ Miletić, 1959, 24.

¹²² Isto.

¹²³ Groblje u Mihaljevićima je pružilo i veliki broj dislociranih skeleta, koji su nastali kao posljedica naknadnih ukopa. ¹²⁴

Ranosrednjovjekovno groblje u Bagruši kod Petoševaca je dalo znatan broj grupisanih grobova. Na ovom groblju se izdavaja nekoliko različitih primjera grupnog sahranjivanja, istovremenih, ali i onih vršenih naknadno. Naime klasični primjer dvojnog groba predstavlja grob br. 45 i 45a.¹²⁵ U ovom slučaju se radilo o ukopu majke i djeteta, te je ukop ova dva skeleta bio u istim vremenskim okolnostima.¹²⁶ Veoma specifičan primjer predstavljaju četiri skeleta, sahranjena u grobovima br. 141, 147, 145 i neposredno uz njih grob br. 146. Dokaz da se ovdje radilo o istovremenoj sahrani pokojnika jeste činjenica da su svi grobovi jednako orijentisani, kao i to da im noge leže na istoj ravni.¹²⁷ Prema Z. Žeravici ovo je klasični primjer grupisanja pokojnika koji su u porodičnoj vezi.¹²⁸ Specifični slučajevi grupisanja pokojnika na groblju u Bagruši, prema situacionom planu groblja i jednakoj orijentaciji grobova su predstavljeni u prilogu (Prilog II).

Na groblju u Gomjenici kod Prijedora je ukopavanje u najvećoj mjeri bilo jednoslojno, međutim postoji i izuzeci. Radi se o dva primjera višeslojnih ukopa. Prvi primjer je ustanovljen u grobu br. 87 i 88, te se radi o skeletu mlade žene i naknadno ukopanog djeteta.¹²⁹ Drugi primjer je ustanovljen u grobu br. 122 i 123, gdje su pronađeni ostaci dva dječija skeleta, ukopana jedan iznad drugog.¹³⁰ Na groblju u Gomjenici je ustanovljen veliki broj dvojnih istovremenih ukopa pokojnika, koji su pronađeni na istoj dubini. Konkretni slučajevi uz opise su predstavljeni u prilogu (Prilog III). Pored izvijesnog broja dvojnih grobova, na groblju u Gomjenici su ustanovljena i grupisanja pokojnika u trojne grobove. Specifični primjeri su prikazani uz opise u prilogu (Prilog III).

¹²³ Isto.

¹²⁴ Isto.

¹²⁵ Žeravica, 1985./86, 156.

¹²⁶ Isto.

¹²⁷ Isto.

¹²⁸ Isto.

¹²⁹ Miletić, 1966./67, 111.

¹³⁰ Isto, 112.

BROJ GROBOVA	OPIS
Br. 45 – 45a	Majka i dijete sarazličitom orijentacijom
Br. 141 -147 - 145- 146	Istovremena sahrana (porodica?)
Br. 150 - 160	Veoma blizu sahranjeni sa istom orijentacijom pokojnika
Br. 13 – 14 – 15 - 16	
Br. 18 - 19	
Br.32 - 33	Roditelji sa djecom sa istom orijentacijom pokojnika
Br.27 – 28 - 29	
Br.59 - 60 - 61	
Br. 42 - 43	
Br. 156 – 153 – 154 - 155	Četiri pokojnika izolirana u okviru jednog reda
Br. 52 - 55	Ne nužno dvojni grobovi, srodni pokojnici ali sa posebnim grobnim rakama
Br. 57 - 58	
Br. 63 – 64 – 65 - 66	U sredini dva djeteta, sa strane dvije odrasle individue sahranjene pod kosim uglom u odnosu na djecu, sa glavama u frontalnom položaju prema djeci

Prilog II Specifični slučajevi grupisanja pokojnika na groblju u Bagruši

DVOJNI UKOPI		TROJNI UKOPI	
BROJ GROBOVA	OPIS	BROJ GROBOVA	OPIS
Br. 37a -37b	Dva dječija skeleta	Br. 7a-7b-7c	Tri dječija skeleta
Br. 44 - 40	Mlada žena i dječiji skelet	Br. 59-62-65-64- + 63	Dva ženska, jedan muški i dva dječija skeleta
Br. 52 - 53	Ženski skelet preko muškog	Br. 97-98-99-100-101	Tri dječija, jedan muški i jedan ženski skelet
Br. 62	Na grudima ženskog skeleta smještena dječija lobanja	Br. 79-80-81-131-132	Tri ženska i dva muška skeleta + jedan skelet nepoznatog pola
Br. 136 - 137	Starija i mlađa ženska osoba		
Br. 138 - 139	Dvije osobe nepoznatog pola		
Br. 152 - 153	Na nogama starije ženske osobe položen skelet mlađe osobe nepoznatog pola		
Br. 190 - 191	Starija ženska osoba naslonjena glavom na odraslo dijete		
Br. 214 - 215	Ženski i muški skelet		
Br. 219 – 220 + 218?	Žena i mlađi muškarac		
Br. 1 - 26	Mlađi i stariji muškarac		
Br. 73 - 75	Ženski i dječiji skelet		

Istovremeni ukopi, pronađeni na istoj dubini (skelet jedan uz drugi)

Istovremeni ukopi

Naknadni ukopi

Prilog III Specifični slučajevi grupisanja pokojnika na groblju u Gomjenici

5.5. Dubina grobova i stratigrafski prikazi

Na ranosrednjovjekovnim grobljima na prostoru Bosne i Hercegovine u pogledu dubine grobova na grobljima, možemo govoriti o izrazito različitim vrijednostima. Na veoma raznoliku vrijednost dubina grobova, na grobljima ranog srednjeg vijeka, direktan uticaj zasigurno ima veoma šarolika geološka slika terena na kojima su ustanovljena groblja. Pored geološke slike, na neustaljenu dubinu sahranjivanja pokojnika na grobljima ima i okruženje, konkretno arhitektonski ostaci i sl. (npr. groblja ustanovljena na arhitektonskim zdanjima kasnoantičkih bazilika). Najplići ukopi su ustanovljeni na grobljima u Koritima kod Duvna i Mahovljanima kod Laktaša, na dubini od 0,20 m, dok su najdublji ukopi ustanovljeni na grobljima Čipuljići kod Bugojna i Mihaljevići kod Rajlovca, na dubini od 1,86 -1,90 m. Slične referentne vrijednosti dubine grobova su iznosile i na starohrvatskim grobljima, sa jednakim čimbenicima koji su uticali na raznolikost u vrijednostima. Srednja vrijednost dubine ukopa na starohrvatskim grobljima se kretala 0,50 – 1,20 m.¹³¹

Stratigrafija uočena na groblju u Rakovčanima je pokazala jasniju sliku. Naime, na ovom groblju su uočeni jasni slojevi humusa na 0,35 m; šljunka pomiješanog sa pijeskom na 0,15 m; žuti pijesak sa šljunkom na 0,25 m, te čisti šljunak na 0,40 m koji zatim prelazi u čisti sitni pijesak.¹³² S obzirom na ovakvu stratigrafsku sliku, ustanovljena je dubina ukopa pokojnika između 0,55 m i 1,36 m.¹³³ Najveći broj grobova se nalazio na dubini između 0,90 – 1, 00 m.¹³⁴ Na groblju u Koritima kod Duvna zabilježeni su veoma plitki ukopi. Ova pojava se javlja kao direktna posljedica konfiguracije terena na kojem je smješteno groblje. Pored konfiguracije terena, ustanovljeno je i erodiranje gornjih slojeva zemljišta na dijelu groblja.¹³⁵ Dubina grobova nije bila ujednačena ni u kojem smisu, te su ustanovljene velike oscilacije. Iako se zbog specifičnosti terena smatra da su ukopi veoma plitki na ovom groblju, Nada Miletić iznosi tvrdnje da plitki ukopi datiraju još od vremena kada je groblje bilo u upotrebi. Naime, smatra se da su ukopi izvorno bili vršeni u veoma plitke grobne jame.¹³⁶ Kada govorimo o konkretnoj

¹³¹ Jelovina, 1976, 70.

¹³² Miletić, 1970, 128.

¹³³ Isto.

¹³⁴ Isto.

¹³⁵ Miletić, 1978, 153.

¹³⁶ Isto.

dubini ukopa u Koritima, na sjeverozapadnom dijelu groblja je ustanovljena dubina od 0,20 – 0,30 m, dok je na ostatku groblja dubina varirala između 0,40 – 0,60m.¹³⁷

Pokojnici na groblju u Bagruši kod Petoševaca su sahranjivani u plitke grobne jame. Stratigrafski podaci nam govore na je na ovom groblju podloga grobova u velikoj mjeri bila šljunkovitog sastava, te su samo gornji dijelovi bili sačinjeni od čistok humusa.¹³⁸ Najplići ukop na ovom groblju je zabilježen na dubini od 0,30 m, a najdublji na dubini od 0,80 m.¹³⁹ S obzirom na izrazito pjeskoviti teren na ranosrednjovjekovnom groblju u Gomjenici kod Prijedora, na ovom groblju je ustanovljena situacija veoma plitkih ukopa pokojnika. Sahranjivanje pokojnika je vršeno na dubini od 0,40 – 0,90 m.¹⁴⁰ Izuzetak koji izdvaja Nada Miletić jeste slučaj groba br. 122, gdje je pokojnik bio položen nad pokojnikom iz groba br. 123, na dubini od 0,27 m.¹⁴¹

Sahranjivanje na groblju Kicelj kod Tuzle je vršeno na različitim dubinama. Dubina ukopa varira između 0,33 – 1,29 m.¹⁴² Većina pokojnika je sahranjena na dubini od 0,75 m.¹⁴³ Za razliku od groblja u Kicelju, groblje otkriveno u Junuzovcima je bilo karakteristično po jednoličnim uopima. Naime, na ovom groblju je zabilježena pojava plitkih ukopa u pjeskovito tlo, na dubini od 0,60-0,70 m.¹⁴⁴ U otkrivenim grobovima na groblju u sklopu kasnoantičke bazilike u Cimu kod Mostara, ustanovljena je dubina sahranjivanja pokojnika na 0,50 – 1,40m.¹⁴⁵ I na groblju u Mahovljanima kod Laktaša ustanovljeni su jednoslojni ukopi, te su grobovi pronađeni na dubini od 0,20 – 1,07m.¹⁴⁶ Grobovi na ranosrednjovjekovnom groblju u Mihaljevićima kod Rajlovca su ležali na dubinama od 0,30 – 1,86 m.¹⁴⁷ Razlog ovako velikog raspona u dubinama ukopa, vjerovatno leži u činjenici što je samo groblje veoma dugi niz godina bilo u upotrebi.¹⁴⁸

Veoma slična situacija sa dubinom grobova je zabilježena i na groblju u Čipuljićima. U toku istraživanja ovog groblja u periodu od 1961.-1971. godine utvrđeni su višeslojni grobovi, te je samim tim i dubina ukopa veoma varirala i nije se mogla utvrditi sa sigurnošću. Na sve ovo je

¹³⁷ Isto.

¹³⁸ Žeravica, 1985./86, 130.

¹³⁹ Isto.

¹⁴⁰ Miletić, 1966./67, 111.

¹⁴¹ Isto

¹⁴² Bakalović, 2006, 184.

¹⁴³ Isto.

¹⁴⁴ Tomičić, 2012, 31.

¹⁴⁵ Anđeli, 1974, 190.

¹⁴⁶ Miletić, 1979, 149.

¹⁴⁷ Miletić, 1959, 24.

¹⁴⁸ Isto.

dodatno uticala i činjenica da je veiki broj grobova bio oštećen arhitektonskim ostacima koji su pronađeni na samom groblju.¹⁴⁹ U toku istraživanja 1973. godine, na otkrivenim grobovima po prvi put se utvrđuje težnja ka nizanju u pravilne redove, kao i jednoslojno sahranjivanje pokojnika. Stratigrafija je bila znatno jasnija na dijelu groblja istraženom u ovom periodu. Ustanovljena je dubina grobova koja je iznosila 0,56 – 1,56 m.¹⁵⁰

Specifičnu pojavu čine dječiji grobovi kod kojih su zabilježeni veoma plitki ukopi. To važi za sva groblja gdje su izdvojeni i prepoznati dječiji skeleti. Izdvaja se situacija na groblju u Rakovčanima kod Prijedora gdje su od svih grobova, znatno najpliće ukopani oni dječiji, na dubini od 0,55-0,96m.¹⁵¹ Pored Rakovčana i u Kicelju kod Tuzle, najplići ukopi su pripadali dječijim grobovima, na dubini od 0,33m.¹⁵² U Mihaljevićima kod Prijedora djeca su pokapana na dubini od 0,30 – 0,85 m.¹⁵³

5.6. Položaj specifičnih dijelova skeleta

U pogledu specifičnih položaja tijela kod pokojnika, na prvom mjestu se misli o položaju koji zauzimaju ruke i glave skeleta. Utvrđivanjem položaja ovih dijelova tijela, dobijamo jasniju sliku o načinu sahranjivanja. Kod analiziranja ovih položaja, u obzir treba uzeti određi niz faktora koji su doveli da skelet ima baš taj položaj. Naime, kod većine pokojnika je zatečen položaj skeleta, upravo onakav kakav je bio u toku sahranjivanja. Međutim, pod uticajem pomijeranja tla, erozije, poljoprivrednih radova i sličnih uticaja, ne treba izuzeti i mogućnost pomijeranja i deformacija u grobovima. Na ranosrednjovjekovnim grobljima u Bosni i Hercegovini, najzastupljeni položaj ruku kod pokojnika je položaj gdje su ruke opružene niz samo tijelo pokojnika. Ovakav položaj je zabilježen na svim istraženim grobljima ovog perioda. Kada je riječ o položaju glave pokojnika, tu se izdvaja frontalni položaj, koji je bez izuzetaka najviše zastupljen. Na groblju u Bagruši, relativno čest slučaj je da glava pokojnika zauzima frontalni položaj. Naime, od ukupno 132 groba u kojima je kod pokojnika bilo moguće utvrditi položaj glave, kod 39 skeleta je glava bila usmjerena sa pogledom prema sjeveru, dok je kod 55 skeleta glava pokojnika je bila usmjerena sa pogledom prema istoku.¹⁵⁴ Uzimajući u obzir spol

¹⁴⁹ Miletić, 1961, 133.; 1968, 181.; 1971, 87.

¹⁵⁰ Miletić 1974, 122.

¹⁵¹ Miletić, 1970, 128.

¹⁵² Bakalović, 2006, 184.

¹⁵³ Miletić 1959, 24.

¹⁵⁴ Žeravica, 1985./86, 160.

pokojnika, nisu oučene određene specifičnosti. Ovo se prvenstveno odnosi na to da spol pokojnika nije uticao na zastupljenost određenog položaja glave.

Kada je riječ o položaju specifičnih dijelova tijela na groblju u Gomjenici, veoma je slična situacija kao i u Bagruši i Mahovljanima. Na ovom groblju položaj glave kod pokojnika je također veoma različit, ali kod najvećeg broja pokojnika (84) glava je bila okrenuta ka desnom ramenu (u pravcu sjeveruistoka).¹⁵⁵ Frontalni položaj glave je idući po zastupljenosti i ustanovljen je kod 38 skeleta.¹⁵⁶ I na ovom groblju najveći broj pokojnika (140) je imao položaj ruku opruženih niz tijelo.¹⁵⁷ Ostali specifični položaji su prikazani u prilogu (Prilog IV).

Prilikom tumačenja određenih položaja ruku kod pokojnika u ranosrednjovjekovnim grobovima izdvaja se činjenica da se, položaj opruženih ruku niz tijelo pokojnika pripisuje u najvećoj mjeri, vremenu prije kristijanizacije, te u prvim godinama nakon prodora kršćanstva.¹⁵⁸ Položaj ruku pokojnika, gdje su ruke bile smještene u krilu se pripisuje većem geografskom prostoru Panonije (bjelobrdaska kultura), grobljima sjeverne Slovenije (ketlaška kultura).¹⁵⁹ Prema mišljenju Nade Miletić, prekršteni položaj ruku se ne može u potpunosti dovesti u direktnu povezanost sa kristijanizacijom.¹⁶⁰ Nešto drugačija situacija je kod položaja glave pokojnika, gdje Dušan Jelovina iznosi činjenicu da je do dolaska glave u frontalni položaj došlo nakon što bi se raspala vratna žila pokojnika, te je zbog sile teže morala da se prevagne na jednu ili drugu stranu.¹⁶¹ Sa ovom tezom se slaže i Janko Belošević, te dodaje da ovakav položaj glave pokojnika nema kulturnih karakter.¹⁶²

¹⁵⁵ Miletić, 1966./67, 111.

¹⁵⁶ Isto.

¹⁵⁷ Isto.

¹⁵⁸ Jelovina, 1976, 74.

¹⁵⁹ Isto.

¹⁶⁰ Miletić, 1966./67, 111.

¹⁶¹ Jelovina, 1976, 74.

¹⁶² Belošević, 1980, 77.

NEKROPOLA	VELIČINA ISTRAŽENOG PROSTORA	BROJ GROBOVA	DUBINA GROBOVA	ORIJENTACIJA GROBOVA	POLOŽAJ DIJELOVA TIJELA KOD POKOJNIKA	
					RUKE	GLAVA
1.RAKOVČANI	820m ²	66+5	0,55 - 1,36m Dj. 0,55 - 0,96m	-Zapad - Istok (27) -Jugozapad- sjeveroistok (37) -Sjeverozapad- jugoistok (2)	-Ruke u krilu (1) -Jedna ruka u krilu a druga uz tijelo (8) -Ruke uz tijelo (52)	-Frontalni položaj (20) -Glava zabačena u lijevo (15) -Glava zabačena na desno (14) -Jako zabačena (10)
2.KORITA	820m ²	86	0,20 - 0,30m Dj. 0,40 - 0,60m	-Zapad - istok (52) -Jugozapad- sjeveroistok (14) -Sjeverozapad- jugoistok (13) -Jug - sjever (3 + 3) -Sjever – jug (1)	-Ruke u krilu (40) -Jedna ruka u krilu, a druga uz tijelo (6) -Ruke uz tijelo (8) -Jedna ruka na pojasu, druga uz tijelo (3) -Nepoznat položaj zbog oštećenja (26)	-Frontalni smjer -Smjer u profilu -Dislokacija (grob br.5) glava uz lijevi bok
3.MIHALJEVIĆI	124m ²	118	0,30 – 1,86m Dj.0,30 – 0,85m	-Istok-zapad (76) -Sjeverozapad- jugoistok (19) -Sjeveroistok- jugozapad (4) -Sjever-jug (14)	-Ruke u krilu -Jedna ruka u krilu a druga uz tijelo -Ruke uz tijelo -Jedna ruka pružena a druga na grudima -Ruke savijene do ramena (2)	-Frontalni smjer -Izrazito nagnuta na lijevu ili desnu stranu
4.BAGRUŠA	75m ²	160	0,50 – 0,80m	-Zapad-istok <u>Uz izuzetke</u> -Sjeverozapad- jugoistok	-Ruke u krilu (28) -Ruke uz tijelo (15) -Ruke preko grudi (3) -Obje podlaktice povijene prema ramenu	-Frontalni položaj (55) -Glava okrenuta na desnu stranu (30) -Glava okrenuta na lijevu stranu (38)
5.GOMJENICA	437m ² +940 ²	246	0,40 – 0,90m 0,60 – 0,70m	-Sjeverozapad- jugoistok -Zapad – istok (DJ. grobovi) -Sve ostalo se smatra izuzetkom i slučajnom pojavom	-Ruke u krilu (23) -Jedna ruka u krilu, a druga uz tijelo(43) -Ruke uz tijelo (140) -Jedna ruka na pojasu, a druga uz tijelo (10) -Ruke prekrštene na pojasu (2)	-Glava pognuta ka desnom ramenu (84) -Glava pognuta ka lijevom ramenu -Frontalni položaj (lako zabačena) (38) -Dislocirana ili uništena
6.KICELJ	75m ²	12	0,33 – 1,29 m	-Sjever – jug (11) -sjeveroistok – jugozapad (1)	-Glava okrenuta ka desnom ramenu (3) -Glava okrenuta ka lijevom ramenu (2)	-Ruke prekrštene na krilu (3) -Ruke u krilu pokojnika (1) -Ruke prekrštene na prsima (1)

					-Frontalni položaj (2)	-Jedna ruka savijena preko grudi, a druga na pojasu (1)
7.ČIPULJIĆI	1500m ²	776	0,5 – 1,90 m	-Istok – zapad <u>Znatno manji broj:</u> -Zapad – Istok -Jugoistok- sjeverozapad -Sjever - jug	-	-Ruke uz tijelo pokojnika -Ruke spuštene u krilo -Ruke prekrštene na pojasu -Ruke povijene preko grudi
8.JUNUZOVCI	-	6 (naknadna istraživanja) + ?	0,60 – 0,70 m	-Zapad - istok	-	-
9.CIM	-	36	0,5 – 1,40 m	-Istok-zapad	-Frontalni položaj	-Ruke uz tijelo pokojnika -Ruke prekrštene
10.POTOCI	-	11	0,55 – 1,12 m	-sjeverozapad - jugoistok	-Frontalni položaj	-Ruke uz tijelo pokojnika -Ruke spuštene u krilo -Ruke prekrštene na pojasu -Ruke povijene preko grudi
11.MAHOVLJANI	1350m ²	95	0,20 – 1,07 m	-sjeverozapad – jugoistok (70) -Zapad – istok (10)	-Frontalni položaj	-Ruke spuštene u krilo (22) -Ruke pružene uz tijelo (21) -Ruke prekrštene na pojasu (9) -Ruke povijene preko grudi (1) -Jedna ruka uz tijelo, a druga spuštena u krilo (10)

Prilog IV Opšte odlike groblja ranog srednjeg vijeka

5.6.1. Metodologija tipološke podjele načina sahranjivanja u Bagruši prema Z.Žeravici

Zdenko Žeravica je u toku svog istraživanja ranosrednjovjekovnog groblja u Bagruši kod Petoševaca, uočio različite vrste sahranjivanja pokojnika. Naime, Žeravica je na osnovu određenih kriterija ustanovio nekoliko tipova sahranjivanja. Glavni kriterij za izdvajanje određenih tipova sahranjivanja na grobljima bili su: položaj ruku kod pokojnika, položaj glave kod pokojnika i prisustvo priloga pri ukopu pokojnika.¹⁶³ Na prvom mjestu treba naglasiti da se kroz sve navedene tipove, koje je ustanovio Žeravica, podrazumijeva da je pokojnik bio u opruženom položaju na leđima. Ovaj položaj je označen kao Tip I, a sve ostale varijante u položajima su označene rimskim brojevima. Na osnovu svega navedenog, Žeravica je izvojio sljedeće tipove sahranjivanja na groblju u Bagruši:

- Tip I – pokojnik opružen na leđima
- Tip I/1 – obje podlaktice pod pravim uglom savijene u laktovima, sa šakama postavljenim iznad trbuha;
 - Tip I/1a - lijeva ruka opružena niz tijelo, a desna savijena pod pravim uglom i postavljena iznad trbuha;
 - Tip I/1b – desna podlaktica blago povijena iznad trbuha;
- Tip I/2 – obje podlaktice blago povijene sa šakama na karlici;
 - Tip I/2a – desna podlaktica jače savijene sa šakom na lijevoj strani karlice, a lijeva podlaktica, a lijeva podlaktica je prebačena preko desne sa šakom na trбуhu;
- Tip I/3 – desna podlaktica savijena pod pravim uglom pa je šaka iznad trбуha, a lijeva podlaktica je jako savijena sa šakom na prsima;
- Tip I/4 – ruke jednostavno opružene niz tijelo;
- Tip I/5 – lijeva ruka opružena niz tijelo, desna podlaktica blago savijena i šaka postavljena na karlicu ili trбуh
 - Tip I/5a – desna ruka opružena niz tijelo, a lijeva podlaktica blago povijena sa šakom na karlici;
- Tip I/6 – obje podlaktice su potpuno savijene prema ramenu, položene paralelno sa nadlaticama i sa šakom na odgovarajućem desnom, odnosno lijevom ramenu;

¹⁶³ Žeravica, 1985./86, 130.

- Tip I/6a – lijeva ruka je opružena niz tijelo, a desna podlaktica je potpuno savijena prema ramenu sa šakom na desnom ramenu;
 - Tip I/6b – desna podlaktica je povijena sa šakom na karlici, a lijeva je povijena i paralelna sa nadlakticom i sa šakom na lijevom ramenu;
 - Tip I/6c – lijeva podlaktica jače savijena sa šakom iznad trbuha, a desna savijena paralelno sa nadlaktico i sa šakom na desnom ramenu;
 - Tip I/6d - desna podlaktica savijena pod pravim uglom, a lijeva sa šakom na lijevom ramenu;
- Tip I/7 – lijeva luka opružena niz tijelo, a podlaktica lijeve ruke jače savijena , sa šakom na desnoj strani prsa;
- Tip I/7a – lijeva ruka opružena niz tijelo, a podlaktica desne ruke jače savijena, sa šakom na lijevoj strani prsa;
 - Tip I/7b – lijeva podlaktica blago povijena, sa šakom na karlici, a desna jače savijena, sa šakom na lijevoj strani prsa;
- Tip I/8 – obj podlaktice jako povijene gore, desna prekrštena preko lijeve, šake na prsima.

164

Podtipovi:

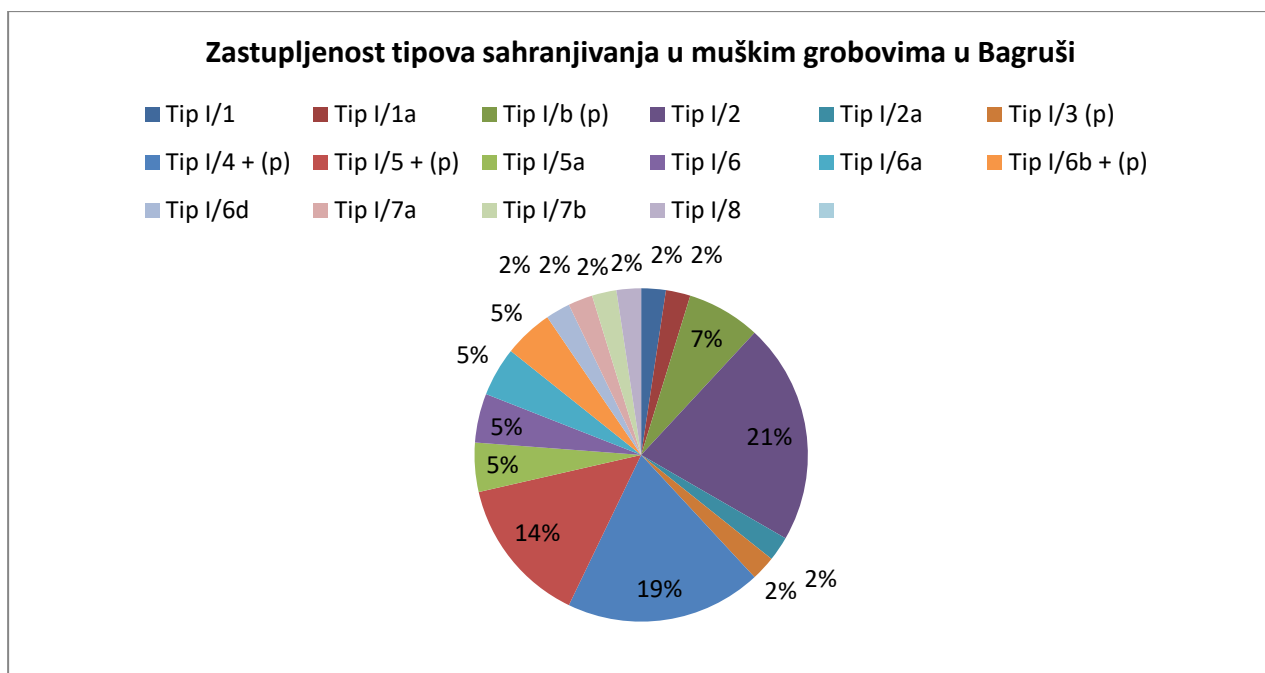
- Tip Ia/4 – sahrana izvršena na leđima, ruke opružene niz tijelo, lijeva noga prebačena preko desne u visini butne kosti;
- Tip Ib/5a – sahrana izvršena na leđima, noge su blaže zgrčene u koljenima pa time dijelom postavljene sa strane. Desna ruka je opružena niz tijelo, a lijeva podlaktica je blago povijena sa šakom na karlici.¹⁶⁵

Na osnovu tipova koje je izdvojio Z.Žeravica, urađena je statistička analiza zastupljenosti određenih varijanti sahranjivanja u grobovima na groblju u Bagruši. Analiza je vršena posebno za muške, ženske i dječije ukope. Od ukupno 46 muških grobova koji su otkriveni u Bagruši, najzastupljeni tip sahranjivanja bio je Tip I/2 (sa i bez priloga), ustanovljen u 9 grobova. Ostali tipovi su zastupljeni u skoro jednakom omjeru, između jedan i šest primjeraka. U ukupno 10 ustanovljenih ženskih grobova, najzastupljeni tip sahranjivanja je bio Tip I/2 sa tri slučaja. Kada je riječ o dječijim ukopima, u grobovima novorođenčadi i djece, veoma malog uzrasta, nije bilo

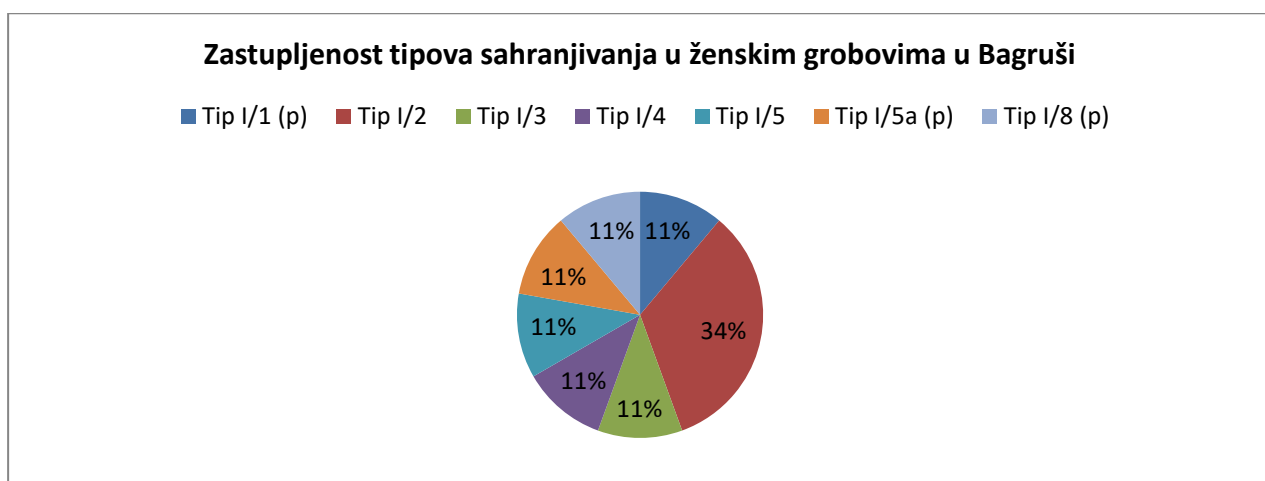
¹⁶⁴ Isto.

¹⁶⁵ Isto.

moguće utvrditi tip pogrebnog ritusa.¹⁶⁶ Kod dječijih skeleta (ukupno 50), kod njih 20 je ustanovljen osnovni Tip I sahranjivanja, gdje su skeleti položeni na leđa.¹⁶⁷ Uzimajući u obzir sve navedeno, na groblju u Bagruši preovladavaju sahranjivanja gdje je pokojnik imao položaj ruku takav da su podlaktice blago povijene, sa šakama spuštenim u krilo (Tip I/2), a odmah zatim slijedi položaj gdje su ruke opružene niz tijelo (Tip I/4).¹⁶⁸ Sličnu analogiju možemo uvidjeti i na grobljima u Gomjenici kod Prijedora i Mahovljanima kod Laktaša.

Prilog V Zastupljenost tipova sahranjivanja u muškim grobovima u Bagruši

Prilog VI Zastupljenost tipova sahranjivanja u ženskim grobovima u Bagruši

¹⁶⁶ Isto, 159.

¹⁶⁷ Isto, 159.

¹⁶⁸ Isto, 159.

5.7. Pogrebni običaji

U pogledu pogrebnih običaja, koji su pratili sahranjivanje pokojnika u vremenu ranog srednjeg vijeka u Bosni i Hercegovini, nemamo previše podataka. Naime, prema analizama koje su zasnovane na istraženosti otkrivenih groblja, ne možemo stopostotno govoriti da su grobovi na grobljima bili označeni. Bosanskohercegovačka ranosrednjovjekovna groblja se u ovom pogledu slažu i sa velikim brojem groblja ovog perioda iz okruženje. Jedina indikacija za ovu pojavu se javila na groblju u Koritu kod Duvna, o čemu će biti rasprave u daljem tekstu. Nadalje, kao i na grobljima iz okruženja, npr. u Dalmatinskoj Hrvatskoj, smatra se da su pokojnici sahranjivani u odjeći.¹⁶⁹ Nakit je bio već na pokojnicama te nije dodavan kao posebni prilog. O ovome nam dodatko govori i veliki broj pronađenog nakita tik uz skelete u grobovima, na području glave i ruku. Kada govorimo o groblju u Rakovčanima kod Prijedora, nisu uočene bilo kakve indikacije koje bi upućivale da je na ovom groblju postojalo označavanje grobova.¹⁷⁰ Na ovom groblju nisu uočeni niti bilo kakvi tragovi pogrebnih ritusa, u vidu ostataka životinja, paljenja vatre, kao ni postojanje keramike, što je bila česta pojava za gepidske i langobardske grobove.¹⁷¹ Prema navodima Nade Miletić, postoji osnovana sumnja da su na groblju u Koritima grobovi u toku svog korištenja bili označavani. Prema njenom mišljenju, radilo se o kamenu koji je stavljan na mjesto glave pokojnika.¹⁷² Ni na groblju u Koritima nisu utvrđeni određeni grobni ritusi, a pored Rakovčana i na ovom groblju se javlja odsustvo keramike. O eventualnim grobnim ritusima možemo govoriti u kontekstu pronađenog velikog kamenja, koje je postavljeno obično na stomaku ili neposredno uz glavu pokojnika. Ovu pojavu je Nada Miletić objasnila kao pokazatelj sujevjerja, preciznije vampirizmom.¹⁷³

Na osnovu istraženih grobova na groblju u Mahovljanima kod Laktaša ne možemo govoriti o postojanju određenog ritusa pri sahranjivanju pokojnika. Na određenim grobovima su pronađeni fragmeti grube keramike, ali u veoma malim količinama.¹⁷⁴ Ovo je još jedan primjer groblja na kome su pronađeni ovakvi nalazi u grobovima, međutim i dalje je jako teško govoriti o određenom običaju prilaganja ove vrste materijala u grobove. Prema analizama pokojnika koji su pronađeni u grobovima u Mahovljanima, može se zaključiti da su pokojnici bili sahranjeni

¹⁶⁹ Jelovina, 1976, 74.

¹⁷⁰ Miletić, 1970, 128.

¹⁷¹ Isto, 154.

¹⁷² Miletić, 1978, 153.

¹⁷³ Isto, 154.

¹⁷⁴ Miletić, 1979, 149.

obučeni.¹⁷⁵ Iako postoje osnovane sumnje za ovakve tvrdnje, jako je teško bilo šta konkretnije reći, jer nalazi tekstila koji su pronađeni su skoro zanemarljivi. Pronađeni su samo tragovi pamučne niti uz dva dugmeta.

5.7.1. Spaljivanje pokojnika

Na ranosrednjovjekovnim grobljima sa područja Bosne i Hercegovine, pored ritusa kosturnog sahranjivanja, možemo zabilježiti i pojavu spaljivanja pokojnika. Iako je ova pojava u velikoj mjeri manje zastupljena od ritusa koji podrazumijeva skeletno sahranjivanje, njeno postojanje na ovim prostorima nam dodatno govori o postojanju Slavena i njihovom kulturnom uticaju. Naime, Janko Belošević izdvaja dva načina sahranjivanja pokojnika kod Slavena. Na prvom mjestu je to ritus kosturnog sahranjivanja i ritus spaljivanja pokojnika. Pored toga, treba istaknuti činjenicu da ova dva ritusa nisu bila u jednakoj mjeri zastupljena kod svih Slavena. Spaljivanje pokojnika kod Slavena je sve manje u upotrebi, širenjem hrišćanstva, ali ni ova pojava nije spaljivanje u potpunosti izbacila kao jedan od načina sahranjivanja mrtvih. Pitanje koje se veoma često postavlja jeste, da li su Slaveni sa sobom na jug donijeli i spaljivanje pokojnika kao jedan od ritusa sahranjivanja. Prema tvrdnjama Dušana Jelovine koji se bavio ovim problemom, za prostor Dalmatinske Hrvatske, nema pouzdanih dokaza da spaljivanje pokojnika isključivo vežemo za slavensku kulturnu tradiciju. Pored Dušana Jelovine, u Hrvatskoj se ovim pitanjem puno prije bavio i Ljubo Karaman, koji je već 40tih godina ostavio otvoreno pitanje zadržavanja slavenskog običaja spaljivanja pokojnika.¹⁷⁶ Pored paljevinskih grobova koji su otkriveni na većim grobljima na tlu Bosne i Hercegovine, izvajaju se i određeni samostalni primjeri. Među njima su:

- a) spaljeni grob pod tumulom iz Sultića kod Konjica (kulturno mjesto)¹⁷⁷
- b) uništeni žarni grobovi – Žeravice kod sela Hodbine na rijeci Buni kod Mostara¹⁷⁸
- c) Dvorovi kod Bijeljine – ulomci dvije slavenske urne¹⁷⁹

Na ranosrednjovjekovnom groblju u Bagruši kod Petoševaca utvrđena su dva groba sa ostacima spaljenih pokojnika, u dvije keramičke urne. Ostaci pokojnika nisu u potpunosti pronađeni u urnama, dio pepela je nađen van konteksta urne.¹⁸⁰ Žeravica je ustanovio da

¹⁷⁵ Isto, 150.

¹⁷⁶ Petrinec, 2006, 8

¹⁷⁷ Anđelić, 1959, 209.

¹⁷⁸ Radimsky. 1894, 11

¹⁷⁹ Čermošnik, 1970, 63.

¹⁸⁰ Žeravica, 1985./86, 161.

spaljivanje nije vršeno na mjesto groba niti u neposrednoj blizini groblja.¹⁸¹ Urna I (Tabela I, sl. 1) je pronađena na dubini od 0,50 m, te je bila dnom položena u okruglu grobnu jamu.¹⁸² Dubina urne ne odstupa u velikoj mjeri od dubine na koju su se sahranjivali skeletni ostaci pokojnika. Urna II (Tabela I, sl. 2) je bila na dnu probušena i pronađena na dubini od 0,30m, te su u njoj pronađene kalcinirane kosti i fragmenti jedne veće keramičke posude.¹⁸³

Na ranosrednjovjekovnom groblju u Gomjenici kod Prijedora pronađen je nalaz jedne male urne (njen donji dio) sa ostacima kalciniranih kostiju (Tabela I, sl. 4).¹⁸⁴ Donji dio urne je pronađen nedaleko od groblja, na dubini od 0,41m.¹⁸⁵ Zbog veoma malog broja pronađenih nalaza ove vrste, jako je teško povući neke paralele. Nije jasno utvrđeno da li se radi o grobu sa paljevinskim ostacima i pojavi biritualnosti na ovom groblju, ili pak o tragu sahranjivanja iz prijašnjih perioda.¹⁸⁶ Pored nalaza fragmenta keramičke urne, pronađena je i hrpica kalciniranih, djelimično spaljenih koščica koje su bile pomiješane sa karboniziranim ostacima drveta.¹⁸⁷ Ove koščice su pronađene neposredno uz desnu ruku skeleta br 222. Sličan primjer je ustanovljen i na groblju Bijelo brdo II, te je to jedini slučaj s kojim se može pronaći analogija.¹⁸⁸

Kao i na prostoru Bosne i Hercegovine, niti u regionu nije ustanovljen veliki broj groblja na kojima je pronađen veći broj grobova sa spaljivanjem pokojnika. Jedan od najpoznatijih jeste onaj iz Maklinova brda u Kašiću¹⁸⁹, a pored njega spaljeni ostaci pokojnika su pronađeni u Ždrijacu kod Nina.¹⁹⁰ Ovi spaljeni ukopi sa tla Hrvatske imaju veliki broj sličnosti sa onima iz Bagruše kod Petoševaca i Gomjenice kod Prijedora. Urna koja je u Bagruši označena kao Urna I, po svojoj profilaciji i položaju oboda ima tipološke sličnosti sa keramikom pronađenom u Nin-Ždrijacu i datirana u 8. i prvu polovinu 9. stoljeća. Urna označena kao Urna II iz Bagruše zbog svoje jajaste profilacije i suženim dnom ima analogiju sa keramičkom posudom pronađenom u Nin-Materizu. Kada je riječ o dataciji urni pronađenih na grobljima u Bagruši, može se govoriti o okvirnom vremenu između 9. i 10. stoljeća.¹⁹¹

¹⁸¹ Žeravica, 1985./86, 161.

¹⁸² Isto.

¹⁸³ Isto.

¹⁸⁴ Miletić, 1966./67, 112.

¹⁸⁵ Isto.

¹⁸⁶ Žeravica, 1985./86, 162.

¹⁸⁷ Miletić, 1966./67, 113.

¹⁸⁸ Brunšmid, 1903/04, 61.

¹⁸⁹ Jelovina, 1976. 78.

¹⁹⁰ Isto.

¹⁹¹ Žeravica, 1985./86, 164.

6. Grobne konstrukcije na grobljima

Na ranosrednjovjekovnim grobljima na prostoru Bosne i Hercegovine, ustanovljeno je više vrsta grobnih konstrukcija. Osnovni tipovi grobnih konstrukcija koji su ustanovljeni na grobljima su:

- grobovi u običnoj zemljanoj raci
- grobovi u običnoj zemljanoj raci sa upotrebom drveta
- grobovi u običnoj zemljanoj raci sa upotrebom kamena

6.1. Grobovi u običnoj zemljanoj raci

Najveći broj grobova na grobljima ranog srednjeg vijeka u Bosni i Hercegovini je bez određene grobne konstrukcije. Tijelo pokojnika je obično polagano u običnu zemljanu raku u opruženom položaju, na leđima. Na groblju u Rakovčanima je bio veliki broj ovakvih grobova.¹⁹² Naime, kod ovakvih grobova u Rakovčanima, tijela pokojnika su spuštana u pjeskovito tlo, gdje je prethodno bila iskopana grobna jama (Tabela I, sl.4). Slična situacija je uspostavljena i na groblju u Mihaljevićima kod Rajlovca. I na ovom groblju je većina pokojnika spuštana isključivo u običnu zemljenu raku, bez određenih zaštitnih okvira i grobne arhitekture.¹⁹³ Pored Rakovčana i Mihaljevića, na groblju u Čipuljićima je najveći broj grobova bez grobne konstrukcije.¹⁹⁴ Međutim, na svim ovim grobljima su pored ovakvog sahranjivanja pokojnika ustanovljeni i grobovi sa određenim grobnim konstrukcijama, ali postoje primjeri groblja na kojima svi grobovi pripadaju ovoj skupini (Tabela I, sl.5). Takva groblja su: Bagruša kod Petoševaca¹⁹⁵, Kicelj kod Tuzle¹⁹⁶, Gomjenica kod Prijedora¹⁹⁷, Junuzovci¹⁹⁸ i Mahovljani kod Laktaša¹⁹⁹.

Za ovakvu vrstu grobova, koji nemaju bilo kakvu grobnu arhitekturu, smatra se da su jedni od najstarijih tipova grobova kod Slavena u ranom srednjem vijeku, ali i šire.²⁰⁰ Kao što se moglo vidjeti kroz primjere groblja Rakovčana i Mihaljevića, ovaj tip ukopa se paralelno koristio

¹⁹² Miletić, 1970, 128.

¹⁹³ Miletić, 1959, 24.

¹⁹⁴ Miletić, 1965, 172.

¹⁹⁵ Žeravica, 1985./86, 158.

¹⁹⁶ Bakalović, 2006, 184.

¹⁹⁷ Miletić, 1966/67, 111.

¹⁹⁸ Šmalcelj, 2012, 132.

¹⁹⁹ Miletić, 1979, 148.

²⁰⁰ Belošević, 1980, 72.

sa nekim drugima. Prema mišljenju Maje Petrinec, ukopi koji su vršeni u običnim zemljanim rakama, bez tragova grobnih konstrukcija, pripadaju grobovima sa paganskim obilježjima.²⁰¹ Ovakav vid ukopa je veoma karakterističan za prostor širom Evrope u periodu seobe naroda i općenito doba ranog srednjeg vijeka, posebno područjima koja su naseljena Slavenima.²⁰² Takvi ukopi su se dugo koristili i na prostoru Hrvatske u ranom srednjem vijeku, te su zabilježeni na grobljima: Nin Ždrijac, Kašić-Maklinovo brdo, Stankovci – Klarića kuća itd.²⁰³

6.2. Grobovi u običnoj zemljanoj raci sa upotrebom drveta

Kada govorimo o grupi grobova kod kojih je ustanovljena upotreba drveta u grobnoj konstrukciji, možemo govoriti o više podtipova. Na osnovu istraženih groblja ranog srednjeg vijeka na prostoru Bosne i Hercegovine, izvajaju se sljedeći podtipovi:

- drvena daska preko skeleta
- drvena daska ispod i iznad skeleta (Tabela II, sl. 2)
- drvena daska preko grudi skeleta
- bočno postavljene drvene daske, sa jedne ili obje strane skeleta (Tabela II, sl.6)
- drveni sanduci

Na groblju u Rakovčanima su pored grobova u običnoj zemljanoj raci, ustanovljeni i oni ukopi sa upotrebom drveta. Kada govorimo o konkretnim podtipovima ukopa sa upotrebom drveta, treba istaći sljedeće: najčešći slučaj pojave ostataka drvene ploče preko skeleta, zatim ostatke drvene ploče samo na grudima pokojnika, drvene ploče ispod i iznad skeleta, kao i bočno postavljene drvene daske.²⁰⁴ Međutim na ovom groblju se izdvaja poseban slučaj upotrebe drveta u obliku izdubljenog polustabla u koje je pokojnik bio položen (Tabela II, sl. 1).²⁰⁵ Ovaj oblik ukopa je zabilježen u dva groba na ovom groblju. Na jednom od skeleta u izdubljenom stablu su konstatovani ugljenisani ostaci drveta preko skeleta.²⁰⁶ Ovaj slučaj ukopa je već poznat u literaturi o pogrebnim običajima Germana, pod nazivom Totenbrett.²⁰⁷ Ovo je jedinstveni primjer ove vrste ukopa, koji nije ustanovljen nigdje na prostoru Bosne i Hercegovine, ali i

²⁰¹ Petrinec, 2009, 107.

²⁰² Isto.

²⁰³ Isto.

²⁰⁴ Miletić, 1970, 128.

²⁰⁵ Isto.

²⁰⁶ Isto.

²⁰⁷ Isto, 129.

njenog bližeg okruženja, što dodatno primjer iz Rakovčana izdvaja. Pored groblja u Rakovčanima, i na groblju u Mihaljevićima su ustanovljene određene pojave drvene grobne konstrukcije. Na ovom groblju se izdvajaju 32 groba sa upotrebom drveta u sahranjivanju pokojnika. Drveni fragmenti u grobovima su se više ili manje dobro sačuvali na ovom groblju.²⁰⁸ I na ovom groblju kao i u Rakovčanima, konstatovane su drvene ploče iznad ili ispod skeleta, dok su u drvenom sanduku ležala tri skeleta.²⁰⁹ Drveni kovčezi su ustanovljeni i na groblju u Čipuljićima.²¹⁰

Kao što je već navedeno kroz primjere direktno sa istraženih groblja, ali i izdvajanja podtipova, razlikujemo više varijanti upotrebe drveta u sahranjivanju pokojnika ranog srednjeg vijeka. Mogu se izdvojiti dvije glavne upotrebe, to bi bilo u vidu fragmenata drveta (drvene ploče) i konkretnih drvenih sanduka. Ovaj se tip također pripisuje paganskim obilježjima, prema mišljenju Maje Petrinec.²¹¹ Ovaj tip ukopa je također zabilježen i u okruženju, posebno na starohrvatskim grobljima. U Nin-Žrdijacu su pronađeni slični primitivni drveni sanduci²¹², kao što su ustanovljeni i na prostoru bosanskohercegovačkih groblja. Ovakve sanduke na grobljima prepoznavamo u najvećoj mjeri po klinovima, koji su pronađeni. Prema mišljenju Ljube Karamana, drveni sanduci sa klinovima se javljaju tek početkom 11. stoljeća.²¹³ Sve prije toga, Karaman pripisuje sahranjivanju kod kojeg su pokojnici polagani na drvenu dasku ili prekrivani njome, te ovaj običaj pripisuje germanskim narodima, ali i kao pojavu na slavenskim grobljima.²¹⁴

6.3. Grobovi u običnoj zemljanoj raci sa upotrebom kamena

U grupi grobova kod kojih je ustanovljena djelimična ili potpuna upotreba kamena, u grobnim konstrukcijama, izdvajaju se određeni podtipovi. Neki od podtipova ustanovljeni na grobljima sa prostora Bosne i Hercegovine su:

- manje kamenje ispod ili uz skelet;
- vijenac od sitnog kamena oko skeleta;

²⁰⁸ Miletić, 1959, 24.

²⁰⁹ Isto.

²¹⁰ Isto, 164.

²¹¹ Petrinec, 2009, 108.

²¹² Belošević, 1980, 75.

²¹³ Karaman, 1940, 26.

²¹⁴ Isto.

- jedan veći kamen na trbuhu skeleta;
- kamene ploče (obično nepravilnog oblika);
- kameni sanduk.

Na groblju u Koritu kod Duvna ustanovljena je velika upotreba kamena pri ukopu pokojnika. Upotreba kamena pri formiranju grobnih konstrukcija se ogledala u postavljanju kamenja uz glavu pokojnika, uz noge pokojnika, sa jedne ili obje strane skeleta kao i postavljanje sitnog kamenja oko gornjeg dijela skeleta.²¹⁵ Izdvaja se slučaj nizanja kamenja u ovalni okvir oko skeleta (Tabela II, sl.3).²¹⁶ Pored navedenih primjera, u Koritima se izdvaja i specifična pojava, koju Nada Miletić naziva grobnice - ciste.²¹⁷ Naime, radi se o postavljanju pritesanog kamenja vertikalno oko pokojnika, gdje je donji kamen položen na stope pokojnika (Tabela I, sl. 6; Tabela II, sl.5).²¹⁸ Zanimljiva činjenica je da grobovi nisu bili prekriveni kamenim pločama, ali je u osam slučajeva ustanovljen jedan krupan kamen, postavljen na središnjem dijelu skeleta (Tabela II, sl. 4).²¹⁹ Pored groblja u Koritima, potreba kamenja u grobnim konstrukcijama je ustanovljena i u grobovima u Mihaljevićima kod Rajlovca. Na ovom groblju su u tri groba ustanovljeni skeleti nad kojima je bila kamena ploča nepravilnog oblika, a u kamenom sanduku napravljenom od pravilno otesanih ploča od muljike, pronađena su dva skeleta.²²⁰ Izdvaja se slučaj kod dječijih grobova, gdje su ustanovljene nepravilne kamene ploče, sastavljene u vidu krova, sa trougaonim manjim bočnim pločama.²²¹ Na groblju u Čipuljićima kod Bugojna su ustanovljene masivne kamene ploče, koje su bile nepravilne konstrukcije²²², dok je na određenom broju grobova ustanovljen niz kamenja poredanog oko skeleta u vidu kamenog vijenca²²³. U Potocima kod Mostara su također pronađene kamene ploče nejednakih dimenzija, obično postavljene bočno od skeleta.²²⁴ Kao i kod slučaja grobnih konstrukcija sa upotrebom drveta i grobne konstrukcije sa djelomičnom i potpunom upotrebom kamena se pripisuju paganskim običajima.²²⁵

²¹⁵ Miletić, 1978, 153.

²¹⁶ Isto.

²¹⁷ Isto.

²¹⁸ Isto.

²¹⁹ Isto, 154.

²²⁰ Miletić, 1959, 24.

²²¹ Isto.

²²² Miletić, 1961, 183.

²²³ Miletić, 1974, 122.

²²⁴ Miletić, 1962, 153.

²²⁵ Petrinec, 2006, 107.

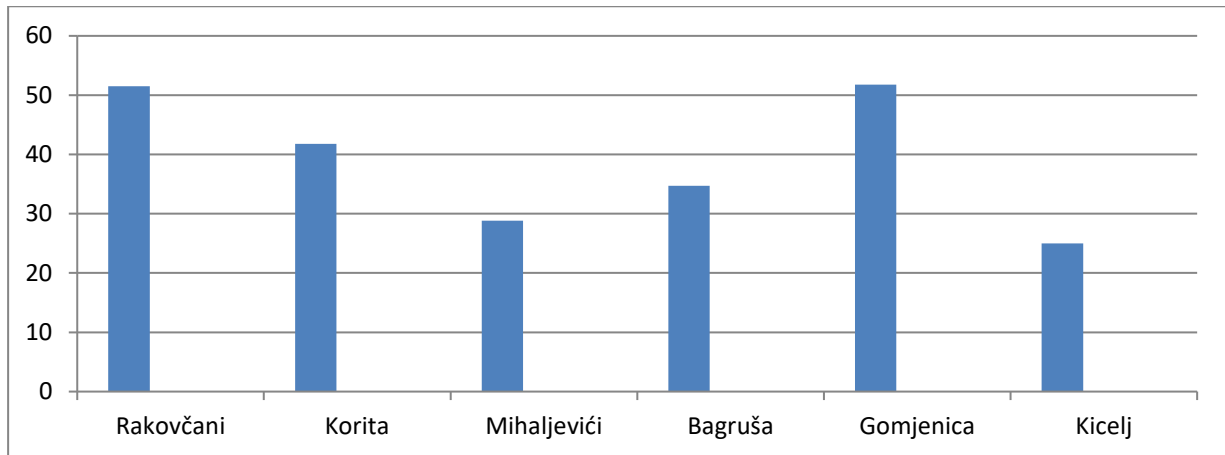
7. Tipološka analiza nalaza

Na grobljima ranog srednjeg vijeka na području Bosne i Hercegovine, nalazi su zastupljeni otprilike u jednoj trećini istraženih grobova. Daleko najveća zastupljenost priloga u grobovima je zabilježena na grobljima u Rakovčanima i Gomjenici. Na tim Grobljima je zastupljenost nalaza u istraženim grobovima oko 51%, od ukupnog broja grobova. U odnosu na veličinu groblja u Mihaljevićima, od ukupno 118 grobova, samo na njih 34 su ustanovljeni prilozima, što bi bilo oko 28,8%. Kada je riječ o zastupljenosti priloga u odnosu na spol pokojnika, situacija nije ujednačena, te zavisi i varira od groblja do groblja. S obzirom na to na su nekim grobljima prilozima više zastupljeni u muškim, a na nekim u ženskim grobovima. Primjer groblja u Gomjenici kod Prijedora je posebno karakterističan, jer su na njemu prilozima pronađeni čak u 83 ženska groba, a samo u 17 muških grobova. Situacija koja se može posebno tumačiti jeste, veliki broj priloga u dječijim grobovima. Groblje u Mahovljanima je također veoma bogato po broju grobova sa nalazima. U slučaju dječijih grobova, na ovom groblju je ustanovljeno čak 4 od 10 grobova sa bogatim nalazima, koji pripadaju dječijim ukopima.²²⁶

S obzirom na datiranje groblja ranog srednjeg vijeka, varira i zastupljenost određene grupe nalaza. U slučaju groblja u Koritima i Rakovčanima, koja su klasični primjer groblja perioda seobe naroda, najveći broj nalaza pripada fibulama i kopčama, dok je daleko manji broj klasičnog nakita (naušnice, prstenje, ogrlice i narukvice). Većina nalaza sa ovih groblja ima duboku kasnoantičku tradiciju, dok je sa druge strane velika većina bila preuzeta od germanskih plemena, sa određenim modifikacijama autohtonog stanovništva. S druge strane, na ranoslavenskim grobljima je drugačija situacija. Na ovim grobljima je glavno težište među nakitom usmjereno na nakit, u najvećoj mjeri naušnice i prstenje. Postoje ranosrednjovjekovna groblja koja možemo posmatrati kao jednolična tj. sa jednom kulturnom tradicijom, kao što je primjer groblja u Junuzovcima kod Bosanske Gradiške. Svi nalazi sa groblja u Junuzovcima pripadaju bjelobrdskom kulturnom krugu. Za razliku od groblja u Junuzovcima, groblja u Gomjenici, Mahovljanima i Bagruši su tzv. miješani tip. Termin miješani tip se najviše odnosi na to, što je na ovim grobljima ustanovljeno više kulturnih elemenata. Na prvom mjestu je to kulturni uticaj starohrvatske kulture i velike sličnosti sa lokalitetima iz Dalmacije. Bjelobrdski uticaj se u najvećoj mjeri pokazao na bogatim nakitnim primjerima, na grobljima u Mihaljevićima, Gomjenici i Mahovljanima. Među nalazima koji su pronađeni na ranosrednjovjekovnim grobljima mogu se izdvojiti sljedeće grupe: nakit (naušnice, ogrlice,

²²⁶ Šmalcelj, 2012, 143.

privjesci, prstenje i narukvice), dijelovi nošnje i ukrasi (fibule, kopče, stilusi i igle, dugmad) i kao posebna grupa oružja i oruđa (noževi, mamuze, strelice).

Prilog VII Zastupljenost nalaza na grobljima

7.1. Nakit

Prva i najbrojnija grupa nalaza pripada nakitu pronađenom u grobovima ranosrednjovjekovnih groblja. Ova veća grupa će biti podijeljena na četiri podgrupe zbog lakše preglednosti i uočavanja posebnih specifičnosti. Na prvom mjestu su to naušnice, koje su i najbrojnije, potom prstenje, oglice i privjesci i na kraju narukvice sa najmanjim brojem pronađenih primjeraka u grobovima. Na ranosrednjovjekovnim grobljima je grupa nakita najveća i najzastupljenija, baš kao i na većini drugih groblja iz okoline. Nakit koji je pronađen u grobovima daje jasnu sliku o važnosti ukrašavanja tijela žena, ali i muškaraca. Iako je za većinu pronađenog nakita veoma teško utvrditi radionicu iz koje potiče, na prostoru bosanskohercegovačkih ranosrednjovjekovnih groblja je pronađen veliki broj izuzetno bogatog nakitnog materijala.

7.1.1. Naušnice

Na većini ranosrednjovjekovnih groblja na prostoru Bosne i Hercegovine, najbrojnija grupa jesu naušnice. Većina naušnica se može tipološki podijeliti na određene vrste i podvrste. Na grobljima iz Korita i Rakovčana, naušnice pripadaju i vežu se za Istočne Gote, kao i za Avare. Ostatak naušnica je većinom pronađen na ranoslavenskim grobljima. Na osnovu analogija

koje su izvršene za pronađeni materijal, može se ustanoviti da najveći broj naušnica pripada dalmatinskohrvatskoj kulturi, potom bjelobrdskoj i ketlaškoj kulturnoj grupi.

Jedini nalaz ove vrste nakita sa groblja u Koritima predstavlja srebrna naušnica iz groba br. 59. (Tabela III, sl. 1).²²⁷ Ovakav tip naušnice je također i jedinstven za čitav prostor Bosne i Hercegovine. Zdenko Vinski je prema načinu izrade i upotrebe, ovaj tip nakušnice svrsatao u grupu autentičnog romaniziranog etnikona²²⁸. Kada je riječ o analogiji ove naušnice sa nekim sličnim primjerima iz okruženja, javlja se sličan primjer na groblju u Kninu datiranu u 6.-7. stoljeće, kao i naušnicu iz Kašića kod Zadra²²⁹. Janko Belošević je ovaj tip naušnice datirao u period seobe naroda, u vremenski raspon od početka do sredine 6.st.²³⁰ Prema tumačenju Nade Miletić, naušnica pronađena u Koritima pripada periodu sredine 6. stoljeća, te je porijeklo naušnice bila radionica iz Salone.²³¹ Uzimajući u obzir sve primjere naušnica ovog tipa može se reći da one pripadaj imitaciji luksuznih zlatnih proizvoda mediteransko-vizantijskih radionica.²³²

Među nalazima iz grupe nakita, u Rakovčanima su pronađena dva para naušnica. Prvi par pripada paru bronzanih naušnica s korpicom iz groba br. 17 (Tabela III, sl.3), a drugi par jesu bronzane naušnice sa poliedrom iz groba br.2 (Tabela III, sl 2).²³³ Kada je riječ o naušnici sa korpicom, njeno stanje sačuvanosti je bilo veoma loše, te je samim tim bilo dosta problema kada je u pitanju datacija istih. Prema mišljenju Jože Kastelića, ovakav tip naušnica se može datirati u period 7. stoljeća²³⁴, sa čime se slaže i Nada Miletić.²³⁵ Pored analogije sa naušnicama sa Bleda I, naušnice iz Rakovčana imaju određene paralele i sa onim naušnicama iz ranosrednjovjekovnih grobova u Rifniku kod Celja.²³⁶ Lojze Bolta također navodi mišljenje Marušiča²³⁷, prema kome je ovakav tip naušnica sa korpicom tipični langobardski ukrasni predmet.²³⁸ Naušnice iz Rifnika su datirane oko sredine 6. stoljeća.²³⁹

Drugi tip naušnica pronađen u Rakovčanima jesu naušnice sa masivnim poliedričnim završetkom. Porijeklo ovog tipa naušnica seže još od vremena kasne antike, te se ovaj tip u

²²⁷ Miletić, 1978, 156.

²²⁸ Vinski, 1969, 188.

²²⁹ Belošević, 1986, 228.

²³⁰ Isto.

²³¹ Miletić, 1978, 156.

²³² Belošević, 1986, 228.

²³³ Miletić, 1970, 131.

²³⁴ Kastelić, 1960, 17.

²³⁵ Miletić, 1970, 131.

²³⁶ Bolta, 1967, 405.

²³⁷ Marušič, 1955, 104.

²³⁸ Bolta, 1967, 405.

²³⁹ Isto.

vremenu seobe naroda zadržava kod germanskih narod,a što će dovesti do toga da ovaj tip naušnica na samom kraju preuzima autohtono stanovništvo.²⁴⁰ Ovaj par naušnica je jedinstven za prostor Bosne i Hercegovine, u smislu da ne postoje iste još uvijek pronađene, ali može se govoriti o identičnim nalazima. Naime, u tom pogledu mogu se pomenuti bronzane naušnice iz Gornjih Pećina kod Travnika, čiji je poliedrični privjesak ukrašen krugovima²⁴¹. Veći broj sličnih naušnica je ustanovljen na grobljima sa područja Slovenije. Sličan primjerak je pronađen na groblju u Rifniku.²⁴² Uzimajući u obzir analizu naušnica iz Rakovčana i iznesenih analogija, Nada Miletić ovaj par naušnica datira u vremenski okvir kraja 5. i prve decenije 6. stoljeća, kao i da pripadaju nekoj od panonskih radionica.²⁴³

Na groblju u Mihaljevićima kod Rajlovca je pronađeno devet naušnica od srebra, od čega je samo ustanovljen jedan par, ostalo su bili pojedinačni nalazi.²⁴⁴ Prvi i najjednostavniji primjer naušnica sa groblja u Mihaljevićima jeste srebrna naušnica sa karičicom ovalnog presjeka koja je otvorena i na jednom kraju zašiljena (Tabela III, sl. 4).²⁴⁵ Ovaj tip je karakterističan za slavenski tip naušnica, te se izdvajaju dva podtipa ove vrste naušnica u odnosu na to da li su krajevi sa zašiljenim vrhom ili sa jednim povijenim krajem formirajući petljicu.²⁴⁶ Njihova pojava je uočena na velikom broju groblja ranog srednjeg vijeka, te su datirane u 9.-12. stoljeće.²⁴⁷ Varijantu ovog tipa naušnicu, također pronađenu u Rakovčanima, predstavlja i mala srebrna naušnica od srebra, čiji je jedan kraj povijen i priljubljen uz karičicu, (Tabela III, sl. 5).²⁴⁸ Naredni tip naušnica koji je pronađen u Mihaljevićima jeste fragmentirana naušnica sa jednom sitnom jednostavnom jagodom, datirana u period 9.-12. stoljeća.²⁴⁹ Ovaj tip naušnica je veoma zastupljen u starohrvatskim grobljima.²⁵⁰ Srebrna naušnica sa vertikalnim privjeskom izrađenim u stilu granulacije (Tabela III, sl. 6), predstavlja naredni tip pronađen na groblju u Mihaljevićima.²⁵¹ Srebrna naušnica koja je pronađena u istom grobu kao i prethodna, jeste tip bjelobrdskih grozdolikih naušnica.²⁵² Kao i srebrna naušnica sa vertikalnim privjeskom, tako je i

²⁴⁰ Miletić, 1970, 131.

²⁴¹ Isto.

²⁴² Bolta, 1967, 407.

²⁴³ Miletić, 1970, 133.

²⁴⁴ Miletić, 1956, 27.

²⁴⁵ Isto.

²⁴⁶ Isto.

²⁴⁷ Isto.

²⁴⁸ Isto.

²⁴⁹ Isto.

²⁵⁰ Jelovina, 1976, 92.

²⁵¹ Miletić, 1956, 28.

²⁵² Isto.

ova grozdolika naušnica, datirana u 9.-11. stoljeća.²⁵³ Poseban primjerak sa groblja u Mihaljevićima predstavljaju dvije pronađene srebrne naušnice sa tri jagode (Tabela III, sl. 8), koje spadaju u tip naušnica poznat još pod terminom „kijevski tip naušnica“.²⁵⁴ Kao posljednji tip naušnica ustanovljen na groblju u Mihaljiviciima su par srebrnih naušnica sa četiri jagode (Tabela III, sl. 7), karakteristične za nakit hrvatsko – dalmatinske grupe, a datirane u 9. i 10. stljeće.²⁵⁵

Na groblju u Bagruši kod Laktaša, u grupi nakita, najbrojnije su naušnice. Prema tipologiji, naušnice pronađene na ovom groblju se mogu podijeliti na karičice (raznih tipova) i naušnice u pravom smislu.²⁵⁶ Među pronađenim inventarom, koji pripada naušnicama, izdvajaju se sljedeći tipovi:

- karičice od tanje žice, kružnog ili ovalnog oblika (33 primjerka u 20 grobova);
- karičice sa spiralnim zavojem na jednom kraju (ukupno 8 primjeraka u 6 grobova);
- karičice sa jednim krajem savijenim u obliku petlje, a na drugom kraju sa karikomza zakopčavanje (ukupno 2 primjerka u 1 grobu);
- S-naušnice od tanje žice (ukupno 18 primjeraka u 11 grobova)
 - S-naupnica sa ukrasom perle od staklene paste;
- Naušnice sa jednom bikoničnom jagodom (ukupno 11 u 6 grobova);
- Grozdolike naušnice
 - varijanta I – kopija vizantijskih naušnica sa grozdolikim privjeskom, izvedenim granulacijom²⁵⁷ (ukupno 25 primjeraka u 10 grobova)
 - varijanta II – naušnice izrađene po uzoru na luksuzne vizanijske naušnice tzv. „tokajski tip“²⁵⁸ (ukupno 3 primjerka u 1 grobu);
- Naušnice sa četiri jagode i kaneliranim obručem (ukupno 2 u 1 grobu).²⁵⁹

Najjednostavniji tip naušnica koji je pronađen na groblju u Bagruši je svakako tip karičica od tanje brončane žice (Tabela III, sl. 9). Žica od koje su izrađene naušnice iz Bagruše su bile kružnog ili ovalnog oblika, te su imale odsječene i otvorene krajeve, a ponekad i

²⁵³ Isto.

²⁵⁴ Isto.

²⁵⁵ Isto.

²⁵⁶ Žeravica, 1985./86, 166.

²⁵⁷ Miletić, 1966./67, 125.

²⁵⁸ Isto.

²⁵⁹ Žeravica, 1985./86, 166-175.

preklopljne.²⁶⁰ Na starohrvatskim grobljima ovakvi primjerci su pronađeni na lokalitetima u Bribir-Novu put, Biskupija – Bukurovića podvornica, Biskupija – Crkvina itd..²⁶¹ Prema Maji Petrinc, ovaj tip karičica se ne pojavljuje u bjelobrdskoj kulturi, ali je sastavni dio inventara starohrvatskih groblja 10.st.²⁶² Na groblju u Bagruši su pronađena 33 primjerka ovog tipa karičica u 3 muška, 4 ženska, 11 dječijih i 2 groba neutvrđenog pola pokojnika.²⁶³ Narednu varijantu predstavljaju karičice sa spiralnim zavojem na jednom kraju (Tabela III, sl. 10). Ovakav tip karičice je pronađen i na grobljima u Mahovljanima i Gomjenici, te se na tim grobljima smatraju prelaznim oblikom prema S-naušnicama.²⁶⁴ Nalazi ovog tipa naušnica na grobljima u Sloveniji su svrstani kao izraziti tip ketlaške kulture.²⁶⁵ Sličan tip karičica predstavljaju karičice kod kojih je jedan kraj savijen u oblik petlje, a na drugom kraju je kuka kojom se karičica zakopčavala (Tabela III, sl. 11)

Posebnu grupu naušnica koje su pronađene na Bagruši, predstavljaju S-naušnice (Tabela III, sl.12) Izrađene su pretežno od tanje žice.²⁶⁶ Najčešće su pronađene u grobovima djece, a potom i ženskim grobovima.²⁶⁷ Ovoj grupi naušnica pripada i jedan podtip u obliku S-naušnica na čijem se obruču nalazi kao ukras perla od staklene paste (Tabela III, sl.13).²⁶⁸ Zasigurno su S-naušnice jedne od najšire zastupljenih naušnica na prostoru slavenskih nekropola, te su tipične za nalaze bjelobrdске kulture, ali i za autohtone oblasti.²⁶⁹ Kao predstavnik dalmatinsko-hrvatske grupe nakita na groblju u Bagruši, javljaju se naušnice sa jednom većom jagodom (Tabela III, sl.14). Relativno rijetko se pojavljuju na Bagruši, samo 11 primjeraka. Slični primjeri su pronađeni i u Gomjenici.²⁷⁰

Među pronađenim inventarom nakita iz grupe grozdolikih naušnica, na Bagruši se javljaju dva tipa. Prvi tip koji je pronađen u grobovima jeste Varijanta I, tj. naušnice koje su kopija vizantijskih naušnica sa grozdolikim privjeskom izrađenim tehnikom granulacije (Tabela IV, sl.1). Materijal od kojeg su izrađivane je najčešće bila legura bronce i srebra. Dušan Jelovina je slične naušnice sa područja Dalmacije, je pripisao bjelobrdskom kulturnom krugu.²⁷¹ Idući tip

²⁶⁰ Žeravica, 1985./86. 166.

²⁶¹ Petrinc, 2009. 227.

²⁶² Šmalcelj, 2012. 145.

²⁶³ Žeravica, 1985./86. 166.

²⁶⁴ Šmalcelj, 2012. 145.

²⁶⁵ Korošec, 1979. 137.

²⁶⁶ Žeravica, 1985./86. 169.

²⁶⁷ Žeravica, 1985./86. 169.

²⁶⁸ Žeravica, 1985./86. 169.

²⁶⁹ Žeravica, 1985./86. 169.

²⁷⁰ Miletić 1966./67. 121.

²⁷¹ Jelovina, 1980. 86.

grozdolikih naušnica sa groblja u Bagruši predstavljaju Varijanta II, tj. naušnice izrađene po uzoru na luksuzne vizantijske naušnice, tzv. „tokajski tip“ (Tabela IV, sl.2). Posljednju grupu naušnica iz Bagruše, čini tip naušnica sa četiri jagode i kaneliranim obručem (Tabela IV, sl.3). Ovaj tip naušnica je karakterističan za fundus bjelobrdskog nakita.

Na groblju u Gomjenici kod Prijedora se izdvaja izuzetno veliki broj pronađenih naušnica, čak 507 primjeraka. Sve naušnice se mogu svrstati u tri kulturne skupine. Prva jeste bjelobrdaska kultura, kojoj i pripada najveći broj nalaza (jednostavne karike, gotovo sve S-naušnice, grozdolike naušnice, trojagodne i četveroagodne naušnice).²⁷² Drugu grupu čine naušnice iz ketlaške kulture. Ovoj kulturi pripadaju naušnice u vidu karika ukrašenih perlom ili jagodom, karike sa kvačicom kao i naušnice sa dvije petlje. Nada Miletić ističe da se primjeri ove kulture pojavljuju prvi put baš na prostoru groblja u Gomjenici, te ih datira u period 9. – 10. stoljeća.²⁷³ Treća kulturna grupa predstavlja naušnice iz starohrvatske kulturne grupe. Ovoj grupi pripadaju naušnice s ovoidnom jagodom i naušnice sa koljencima.²⁷⁴ Nalazi iz ove kulturne grupe su najmanje zastupljeni, te su datirani u vremenski period 9. – 11. stoljeća.²⁷⁵

Među pronađenim inventarom, koji pripada naušnicama sa groblja u Gomjenici, izdvajaju se sljedeći tipovi:

- obične karičice otvorenih krajeva (ukupno 77 primjera u 40 grobova)
(Među pronađenim naušnicama, primjeri variraju od najsitniji do veom krupnih (Tabela IV, sl. 4).²⁷⁶ U ovoj grupi naušnica iz Gomjenice, utvrđeni su i podtipovi:
 - masivne karike sa apliciranom perlom (ukupno 3 primjera);²⁷⁷
 - masivne karike sa apliciranom pokretnom bikoničnom jagodom
- S-naušnice (ukupno 230 primjera u 67 grobova)
(Utvrđeno je 197 brončanih, 29 srebrnih i 4 primjera od legure bronce i srebra (Tabela IV, sl.5).²⁷⁸ Utvrđeni su sljedeći podtipova S-naušnica:
 - karičice kojima je jedan kraj raskovan i povijen u spiralnu petlju (ukupno 7 primjeraka);
 - S-naušnice s apliciranom perlom od staklene paste (1 primjer);

²⁷² Šmalcelj, 2012, 140.

²⁷³ Miletić, 1966./67, 142.

²⁷⁴ Šmalcelj, 2012, 140.

²⁷⁵ Isto.

²⁷⁶ Isto, 134.

²⁷⁷ Isto.

²⁷⁸ Miletić 1966./67, 117.

- S-naušnice s masivnom bikoničnom jagodom (6 primjera),²⁷⁹
- Naušnice sa jednom bikoničnom jagodom (ukupno 46 primjera u 16 grobova)
(Kod ovih naušnica je jedan kraj povijen u dvije petlje između kojih je aplicirana bikonična jagoda, dok je drugi kraj povijen u kukicu (Tabela IV, sl.6).²⁸⁰
- Naušnice sa tri bikonične jagode (ukupno 12 primjera u 5 grobova)
(Ovaj tip naušnice se uvijek pojavljuje u paru (Tabela IV, sl.7).²⁸¹ Prema Nadi Miletić, smještene su u ketlašku kulturnu grupu²⁸², dok sa druge strane prema Ljubi Karamanu ovaj tip naušnica je pripisan starohrvatskom porijeklu.²⁸³
- Naušnice sa jednom jagodom u pravom smislu (ukupno 28 primjera u 13 grobova)
(Kod ovog tipa naušnica, jagoda bez obzira na oblik i dimenzije čini sastavni ostrukturni dio naušnice²⁸⁴ (Tabela IV, sl. 8). Utvrđeni su sljedeći podtipovi ovih naušnice:
- sa manjom ovoidnom jagodom;
 - sa krupnom ovoidnom jagodom;
 - sa sitnijom ovoidnom jagodom, ali ukrasom kao na krupnijoj;
 - naušnice malih dimenzija sa malom bikoničnom jagodom zadebljanih krajeva²⁸⁵
- Naušnice sa koljencima (ukupno 3 primjera u 2 groba)
(Prema Nadi Miletić, ovaj tip naušnica je datiran u vrijeme druge polovine 10.stoljeća (Tabela IV, sl. 9).²⁸⁶ Podtip ovih naušnica je:
- karičica sa koljencima i pokretnom bikoničnom jagodom²⁸⁷
- Grozdolike naušnice
- Grupa grozdolikih naušnica:
- Varijanta I - kopija vizantijskih naušnica sa grozdolikim privjeskom, izvedenim granulacijom²⁸⁸ (Tabela IV, sl. 10) (11 primjera)
 - Varijanta II - naušnice izrađene po uzoru na luksuzne vizanijske naušnice tzv. „tokajski tip“²⁸⁹ (Tabela V, sl. 1) (52 primjera)

²⁷⁹ Isto.

²⁸⁰ Isto.

²⁸¹ Isto.

²⁸² Miletić, 1966./67, 121.

²⁸³ Karaman, 1940, 34.

²⁸⁴ Miletić, 1966./67, 121.

²⁸⁵ Šmalcelj, 2012, 134.

²⁸⁶ Miletić, 1966./67, 125.

²⁸⁷ Šmalcelj, 2012, 136.

²⁸⁸ Miletić, 1966./67, 125.

- Podtip – Naušnice nastale kombinacijom grozdolikog i lunulastog tipa²⁹⁰(Tabela V, sl. 2) (ukupno 25);
- Grupa naušnica sa jagodom
- Naušnice sa tri jagode (ukupno 6 primjera) (Tabela V, sl.3);
- Naušnice sa četiri jagode (ukupno 12 primjera) (Tabela V, sl.4).²⁹¹

Kao i na većini groblja ranog srednjeg vijeka sa prostoru Bosne i Hercegovine, najbrojniju grupu nakita sa groblja u Mahovljanima čine naušnice. One se mogu podijeliti u nekoliko grupa i njihovih varijanti. To su:

- Obične karičice (ukupno 26 primjera u 14 grobova) (Tabela V, sl. 5);
- S-nušnice (ukupno 50 primjera u 15 grobova) (Tabela V, sl. 6);
(Sve S-nušnice koje su pronađene u Mahovljanima su bile brončane, te dominiraju manji primjerci, sa par krupnijih.²⁹²)
- S-nušnice sa bikoničnom jagodom (ukupno 4 primjera u 2 groba) (Tabela V, sl. 7);
- Karičice sa zavojem na jednom kraju (ukupno 3 primjera u 2 groba) (Tabela V, sl.8);
- Naušnice sa bikoničnom jagodom učvršćene petljom sa svake strane (ukupno 37 primjera u 9 groba) (Tabela V, sl.9);
(Ista vrsta naušnica je pronađena na groblju u Gomjenici kod Prijedora.²⁹³)
- Naušnica sa tri bikonične jagode i petljama (ukupno 4 primjera u 2 groba) (Tabela V, sl. 10)
(Pojavljaju se u paru sa grozdoliko-lunulastim naušnicama.²⁹⁴);
- Lunulasto-grozdolike naušnice (23 primjera u 10 grobova) (Tabela VI, sl. 1);
- Jednostavne lijevane naušnice sa po 3 ili 4 jagode (Tabela VI, sl.2);
- Grozdolike naušnice (ukupno 3 primjera u uništenim grobovima) (Tabela VI, sl. 4);
- Naušnice sa stupačastim privjeskom (jedan par u jednom grobu)

²⁸⁹ Miletić, 1966./67, 125.

²⁹⁰ Isto.

²⁹¹ Šmalcelj, 2012, 127.

²⁹² Isto, 142.

²⁹³ Miletić, 1966./67, 119.

²⁹⁴ Šmalcelj, 2012, 142.

(Tabela VI, sl.3);

→ Naušnice sa karikom obavijenom spiralnom žicom (1 primjer)

(Tabela VI, sl.5).

Na groblju u Čipuljićima kod Bugojna otkriven je najveći broj bronzanih, srebrnih naušnica. Najbrojnije su naušnice sa tri jagode, izrađene u varijantama granulacije (Tabela VI, sl.10). U tehnici granulacije su izrađene male srebrne naušnice, dok su brončane mnogo veće i rađene u tehnici livanja ili granulacije.²⁹⁵ Prema Nadi Miletić, većina naušnica koja je otkrivena u toku kampanje 1971. godine pripisana je dalmatinskohrvatskom tipu nakita.²⁹⁶ Među nalazima naušnica javio se i određeni broj koji je pripisan bjelobrdskom kulturnom krugu i ketlaškoj kulturi.²⁹⁷ Među pronađenim inventarom iz grupe nakita, pronađena je grozdolika naušnica sa četiri jagode i kaneliranim obručem, izrađene od zlata (Tabela VI, sl.8).²⁹⁸ Pronađen je i par brončanih naušnica sa tri jednako velike neukrašene jagode, koje su se pričvršćivale pomoću petlje i ušice, te postavljene na jednu od bočnih jagoda (Tabela VI, sl.9).²⁹⁹

U grupi nakita sa groblja u Junuzovcima, među pronađenim naušnicama, ističu se sljedeći tipovi:

→ Brončane S-karičice;

→ Lijevane pseudogranularne štapiceaste grozdolike naušnice sa po jednim koljencem sa svake strane grozda bez gornjeg dijela karike (Sličan primjer naušnica je pronađen na groblju u Bagruši u grobu br.91.³⁰⁰);

→ Lijevane grozdoliko-zvonaste naušnice sa dva koljenca sa svake strane grozda (4 primjera) (Tabela VI, sl. 7); (Privjesci ovog tipa naušnica su bili izrađeni od olova, a karike od brončane žice. Pronađeni su na grobljima u Gomjenici i Bagruši. Datirane su u period od 10. do kraja 11. stoljeća.³⁰¹);

→ Lijevana olovna naušnica sa četiri jagode;

²⁹⁵ Anđelić, 1959, 165.

²⁹⁶ Miletić, 1971, 87.

²⁹⁷ Miletić, 1988, 122.

²⁹⁸ Naušnice iz Zemaljskog muzeja u Sarajevu

²⁹⁹ Petrincec, 2009, 73.

³⁰⁰ Žeravica, 1985./86, 175.

³⁰¹ Šmalcelj, 2012, 132.

→ Lijevana brončana naušnica sa češerastim privjeskom i željeznom karikom (Tabela VI, sl.6), (Datirane su u period 10. do kraja 11. stoljeća.³⁰²);

Kao i na ostalim ranosrednjovjekovnim grobljima u Bosni i Hercegovini, tako i u Kicelju, najbrojniji inventar nakida pripada grupi naušnica. Najjednostavnija naušnica koja je pronađena je bronzana naušnica, pronađena u grobu br. 9, sa ovalnim presjekom i otvorena je na jednom kraju koji je bio tupo zašiljen (Tabela VII, sl.1).³⁰³ U istom grobu je pronađena i brončana karičica sa jednim koljencem koje se sastoji od dva reda zrnaca (Tabela VII, sl.2).³⁰⁴ Sa strane je naušnica bila omeđena namotajima tanke bronzane žice. Ovaj tip naušnice je pripisan dalmatinskohrvatskoj kulturnoj grupi. Van konteksta groba, prije istraživanja groblja, pronađen je slučajno par brončanih naušnica sa jagodama loptastog oblika (Tabela VII, sl.3) i par bronzanih naušnica sa koljencima u vidu namotane žice (Tabela VII, sl.4)³⁰⁵

7.1.2. Ogrlice i privjesci

Na ranosrednjovjekovnim grobljima sa područja Bosne i Hercegovine, nije pronađen izrazito veliki broj nakita iz grupe ogrlica i privjesaka. Ovaj tip nakita je pronađen na grobljima u Rakovčanima kod Prijedora, Mihaljevićima kod Rajlovca, Junuzovcima kod Bosnaske Gradiške, Mahovljanima kod Laktaša, Gomjenici kod Prijedora i Čipuljićima kod Bugojna. Na svim ovim grobljima možemo govoriti o veoma oskudnim nalazima, osim za groblje Gomjenice i Mahovljana, gdje se ipak radi o izvjesnom broju pronađenih nalaza. U najvećoj mjeri su pronađene perlice i privjesci koji su činili ogrlice i nanizane lance koji su se stavljali oko vrata.

Na ranosrednjovjekovnom groblju u Rakovčanima kod Prijedora pronađene su ukupno tri ogrlice, u grobovima br. 32, 48 i 50.³⁰⁶ Sve tri ogrlice su se razlikovale po drugačijem sastavu perli, kao i njihovom obliku. Prva ogrlica je bila sastavljena od 246 sitnih, sferičnih perlica (Tabela VIII, sl.1).³⁰⁷ Ovakav tip nanizanih ogrlica od perli je veoma karakterističan za ranosrednjovjekovna groblja naših prostora, te prema Nadi Miletić, iznenađenje je što su ovakve ogrlice pronađene u ovako skromnom broju.³⁰⁸ Od 246 perli, od koliko je ogrlica bila

³⁰² Petrinec, 2009, 232.

³⁰³ Bakalović, 2006, 185.

³⁰⁴ Isto.

³⁰⁵ Bakalović, 2006, 185.

³⁰⁶ Miletić, 1970, 133.

³⁰⁷ Isto.

³⁰⁸ Isto.

sastavljena, samo tri perle su se razlikovale od ostatka. Ostale perle su bile identične po svom obliku i dimenzijama.

Perle koje su pronađene u grobu br. 50 su po svom obliku veoma slične onima koje su pronađene u grobu br. 32. Naime, radi se o četiri poliedrične i jednoj bikoničnoj perli (Tabela VIII, sl.2).³⁰⁹ Ova vrsta perli je interpretirana kao oblik staroantičkih perli, koji je bio veoma ustaljen i voljen kod germanskih naroda, posebno Gota.³¹⁰ Za vrijeme seobe naroda ovaj oblik preuzimaju germanska plemena, te je veoma zastupljen na širem području njihovog boravka. Analogija se može pronaći na širem području susjednih zemalja, na grobljima u Rifniku, Drnovu, Bledu I itd.³¹¹

U grobu br. 48 na groblju u Rakovčanima je pronađeno pet perli. Radi se o različitim oblicima i starijem tipu perli (Tabela VIII, sl. 3).³¹² Među njima su pronađene i tamnoplave poliedrične perle, slične onima iz groba br.50, kao i fragmentiranoj diskoidnoj perli standardnog tipa.³¹³ Perla diskoidnog oblika koja je pronađena u isom grobu, napravljena je od ćilibara, te spada u veoma raširene starije oblike 6. stoljeća.³¹⁴ Idući oblik pronađene perli jesu sedefasta perla u vidu rozete, koja je bila kasnoantičkog porijekla, kao i krupna pršljenasta perla od kamena pješčara.³¹⁵

Na ranosrednjovjekovnom groblju u Mihaljevićima kod Rajlovca, pronađene su dvije ogrlice, u dva različita groba (br. 29 i 112).³¹⁶ Ogrlicu koja je pronađena u grobu br. 29 (Tabela VIII, sl.4), predstavlja primjerak ogrlice od sedam bobaka, koji je bio izrađen od ćilibara i crne staklene paste (jedan sa crvenom inkrustacijom), te su po veličini bili veoma krupni.³¹⁷ Prema Nadi Miletić, ova ogrlica je pripisana inventaru gotskog groba.³¹⁸ Uz ovu ogrlicu je pronađen i metalni privjesak u vidu jednostavnog brončanog krstića, koji je bio veoma proširen i sa polukružno završenim krakovima (Tabela VIII, sl. 5)³¹⁹. Pojava privjeska je uobičajena pojava

³⁰⁹ Isto.

³¹⁰ Isto.

³¹¹ Isto.

³¹² Isto.

³¹³ Isto.

³¹⁴ Isto.

³¹⁵ Isto.

³¹⁶ Miletić, 1956, 31.

³¹⁷ Isto.

³¹⁸ Isto.

³¹⁹ Isto, 32.

na grobljima ovog period, najviše zbog činjenice da su Ostrogoti već krajem 4. stoljeća primili kršćanstvo.³²⁰

Druga ogrlica se sastojala od znatno više bobaka. Ogrlicu iz groba br. 112 je činilo hiljadu sitnijih bobaka, koji su bili različitih boja i oblika (Tabela VIII, sl.7).³²¹ Za ovu ogrlicu se smatra da je pripadala slavenskom grobu, te je datirana u period 9. i 10. stoljeća.³²² Uz ovu ogrlicu se u grobu pojavljuje i srebrna lunula, jednostavnog oblika i u potpunosti bez ukrasa (Tabela VIII, sl.7).³²³

Jedini primjerak nakita iz grupe ogrlica sa groblja u Junuzovcima predstavlja ogrlica ispletena od četverostruke brinčane žice, sa krajevima u obliku petlje i kukice (Tabela VIII, sl. 8).³²⁴ Kada su u pitanju privjesci pronađeni na ovom groblju, može se govoriti o većem broju pronađenog materijala, u odnosu na ogrlice. Pronađene privjeske sa ovog ranosrednjovjekovnog groblja možemo podijeliti u 4 grupe:

- Lijevani brončani polumjesečasti privjesak;
(Ukrašen je izlomljenim cik-cak linijama i plastičnim ispupčenjima u reljefu.);³²⁵
- Lijevani brinčani dvodijelni privjesak (8 cijelih i 2 donja dijela)³²⁶;
- Lijevani brončani praporci;
- Lijevani brončani privjesak u obliku dugmeta (2 primjera);
(Imali su dugi vrat sa malom alkom.³²⁷)

Ogrlice pronađene na ranosrednjovjekovnom groblju u Mahovljanima, mogu se podijeliti u 3 grupe:

- Grupa I – Ogrlice od raznobojnih jednostavnih ili višečlanih perlica (s8)
(Pronađeno je nekoliko pozlaćenih primjeraka, čiji broj varira od 35 do 170, te se smatra da je ovakav tip perlica ustaljeni detalj u ukrasu bjelobrdske grupe.³²⁸);
- Grupa II – Ogrlice od brončanih dvodijelnih privjesaka (s9)

³²⁰ Isto.

³²¹ Isto, 31.

³²² Isto.

³²³ Isto.

³²⁴ Šmalcelj, 2012, 133.

³²⁵ Isto.

³²⁶ Isto.

³²⁷ Isto.

³²⁸ Miletić, 1979, 154.

(Ova grupa oglica je bila ukrašena plastično stiliziranim vegetabilnim i zoomorfnim motivima.³²⁹ Dvodijelni privjesci bjelobrdске kulture se obično datiraju u period od polovine 10. stoljeća pa do kraja tridesetih godina 11. stoljeća.³³⁰)

→ Grupa III – Ogrlice od brončanih privjesaka³³¹ (Tabela IX, sl. 3) (Dva primjerka)

(Ova vrsta privjesaka je posebno karakteristična za bjelobrdsku kulturu.³³² Izdvajaju se posebno tri zvonasta, srebrna, perforirana i ukrašena privjeska.³³³)

Na groblju u Mahovljanima je pronađen i izvjestan broj privjesaka. Među njima se izdvajaju primjeri privjesaka-dugmadi (Tabela VIII, sl. 6) i lunulasti privjesci (Tabela IX, sl. 4).³³⁴ Obje vrste privjesaka su tipični primjeri nakita koji se pripisuje bjelobrdskoj kulturnoj grupi.³³⁵

Na groblju u Bagruši je pronađeno 18 primjera perli od staklene paste, koje su bile raspoređene u četiri groba (Tabela X, sl. 4).³³⁶ Kao posebnu podgrupu ove vrste perli, predstavljaju cjevaste, štapićaste perle (Tabela X, sl. 3). Kao dijelovi ogrlica, na ranosrednjovjekovnom groblju u Bagruši, pronađeni su i privjesci u obliku praporaca (Tabela X, sl. 5).³³⁷ Pronađeno je 12 primjeraka u 3 groba.³³⁸ Zastupljen je i veliki broj privjesaka u obliku dugmadi. Izdvaja se veliki loptasti pozlaćeni privjesak (Tabela X, sl. 6), koji je bio jednodijelno izliven i bogato ornamentisan.³³⁹

Na groblju u Čipuljicama kod Bugojna pronađena su dva neobjavljena dvodijelna privjeska, pripisana karakterističnim oblicima bjelobrdске kulture.³⁴⁰ Privjesci su imali središnji krugoliki ukras, a u donjem dijelu rupicu za našivanje koja dalje ukazuje na njegovu sekundarnu upotrebu, tj. funkciju aplikacije na odjeći.³⁴¹

Pronađene ogrlice sa ranosrednjovjekovnog groblja u Gomjenici kod Prijedora, se dijele na sljedeće grupe:

³²⁹ Miletić, 1979, 154.

³³⁰ Šmalcelj, 2012, 143.

³³¹ Praporci

³³² Šmalcelj, 2012, 143.

³³³ Miletić, 1979, 155.

³³⁴ Šmalcelj, 2012, 143.

³³⁵ Isto.

³³⁶ Žeravica, 1985./86, 177.

³³⁷ Isto, 178.

³³⁸ Isto, 178.

³³⁹ Šmalcelj, 2012, 147.

³⁴⁰ Petrinec, 2009, 255

³⁴¹ Isto.

- Ogrlica od tordirane žice (Tabela IX, sl. 5);
Pronađen je jedan primjerak od četiri masivne žice sa upletenom filigranskom niti.³⁴²
- Ogrlice od dvodijelnih privjesaka (Tabela IX, sl. 7)
Pronađeno je ukupno 73 dvodijelna privjeska ove vrste.³⁴³ Kod ove vrste privjesaka, gornji kružni dio uvijek je odliven u bronzi i pokazuje uglavnom dvije varijante: prva, sa kružnim ispupčenjem u sredini, ponekad okruženim urezima, i drugu koja imitira koncentrične nizove granula.³⁴⁴
- Ogrlice od kruškolikih privjesaka (Tabela IX, sl. 6)
Pronađen je jedan primjerak u grobru br. 45, te su privjeci bili kombinirani sa dva dvodijelna privjeska.³⁴⁵
- Ogrlice od sitnih perlica (Tabela IX, sl. 8)
U ovoj grupi se razlikuju tri podtipa perlica:
 - tročlana crna perla
 - plava poliedrična perla
 - kauri-školjka (pužić).³⁴⁶
- Brončane ovoidne jagode sa petljom za pričvršćivanje i cjevastim produžetkom (Tabela X, sl.1);
- Lunulasti privjesci (polumjesečasti) (Tabela X, sl.)
Ovaj tip privjesaka je lijevan u leguri bronce i srebra, sa linearnim ornamentom.³⁴⁷

7.1.3. Prstenje

Treću grupu među nakitom čini pronađeno prstenje na grobljima. Na ranosrednjovjekovnom groblju u Koritima kod Duvna, pronađena su četiri prstena. Prstenje je pronađeno u tri različita groba na lijevoj ruci skeleta.³⁴⁸ Prstenovi su bili izrađeni od bronce, a tri od četiri prstena su imali po sebi ukrase.³⁴⁹ Prsten najjednostavnije forme je brončani prsten trougaonog presjeka, čiji su krajevi bili prošireni i spojeni za prihvatanje krune (Tabela XII, sl. 1.)³⁵⁰ Idući prsten

³⁴² Šmalcelj, 2012, 137.

³⁴³ Isto.

³⁴⁴ Miletić, 1966./67, 130.

³⁴⁵ Šmalcelj, 2012, 138.

³⁴⁶ Isto.

³⁴⁷ Isto.

³⁴⁸ Miletić, 1978, 157.

³⁴⁹ Isto.

³⁵⁰ Isto.

pronađen na Koritima, bio je masivni prsten iz groba 24, ukrašenih ramena (Tabela XII, sl.2) Pored ova dva prstena, pronađena su i dva identična primjerka iz grobova 74 i 85 (Tabela XII, sl. 4).³⁵¹ Prstenje pronađeno na ranosrednjovjekovnom groblju u Rakovčanima je datirano u vremenski period 6. stoljeća.³⁵² Sva četiri primjerka koja su pronađena bila su u veoma lošem stanju. Tri prstena su bila željezna, a jedan je bio napravljen od bronce (Tabela XII, sl. 3) Svi primjerci prstenja spadaju u najjednostavnije oblike, osim jednog primjerka iz groba br. 33 koji je imao kao krunu brončanu ovalnu pločicu.³⁵³

U četiri groba na groblju u Mihaljevićima je pronađeno prstenje. Pored primjera koji su pronađeni u grobovima, izdvajaju se i dva prstena pronađena van grobnog konteksta. Najjednostavni prsten iz Mihaljevića je brončani prsten, tankog pljosnatog obruča, čiji krajevi prelaze jedan preko drugog.³⁵⁴ On je na prednjoj strani proširen u ovalnu pločicu ukrašenu urezanim linearnim ornamentom (s5).³⁵⁵ Brunšmid ovaj tip prstena svrstava u inventar bjelobrdske kulture.³⁵⁶

Drugi prsten pronađen na groblju u Mihaljevićima, predstavlja brončani prsten (Tabela XII, sl. 5) nađen van groba. Imao je veoma masivnu izradu, te ta činjenica ukazuje na antički oblik, kao i da je njegova datacija puno prije 11. stoljeća.³⁵⁷ Pored ovog prstena, nađeni su i fragmenti prstena sa krunicom ukrašenom almandinskim uloškom (Tabela XII, sl. 6). Baš kao i prethodni primjer prstena i ovaj datira još od vremena antike i njegovo trajanje je izuzetno dugo.³⁵⁸ Primjer iz Mihaljevića se izdvaja po tome što ima dvostruki obruč krunice u koji je smješten uložak.³⁵⁹ Upravo ovakav uložak, almandskog porijekla, pronađen je i na gotskim fibulama.³⁶⁰

Za razliku od prethonih tipova prstenja, u grobu br, 71, pronađen je razvijeni oblik vizantiskog prstena sa krunom i kamenim ulošcima, koja se pretvara u kupastu glavicu ukrašenu

³⁵¹ Isto.

³⁵² Isto.

³⁵³ Isto.

³⁵⁴ Miletić, 1956, 29.

³⁵⁵ Isto.

³⁵⁶ Brunšmid, 1903./03, 42.

³⁵⁷ Miletić, 1956, 29.

³⁵⁸ Isto.

³⁵⁹ Isto.

³⁶⁰ Isto.

filigranom i granulacijom (Tabela XII, sl. 7).³⁶¹ Ovakav tip prstena je veoma poznat kod Slavena, te se smatra da potiče iz vizantijskih radionica, ali da je bilo i onih domaće izrade.

Pored brončanog prstenja koje je pronađeno u Mihaljevićima, izdvaja se i jedan primjer olovnog prstena. Ovaj prsten je imao trougaoni presjek sa jako istaknutom kružnom pločicom, u koju je urezana osmerolisna rozeta (Tabela XII, sl. 9).³⁶² Zasigurno najljepši primjer u grupi prstenja jeste srebrni pozlaćeni pečatni prsten iz groba br.77 (Tabela XII, sl.10).³⁶³ Prsten je izrađen u niello-tehnici.³⁶⁴

Na groblju u Junuzovcima su pronađena 2 prstena. Prvi prsten je bio od bronce ili bakra sa trougaonim presjekom (Tabela XIII, sl. 1).³⁶⁵ Prema Željku Tomičiću, ovaj tip prstena se može smjestiti u raniju fazu I stupnja bjelobrdske kulture.³⁶⁶ Drugi prsten koji je pronađen u Junuzovcima jeste brončani ili bakreni prsten, ponekad preklopljenih krajeva, koji su tvorili pločicu sa po tri ispupčenja sa svake njezine strane (Tabela XIII, sl.2).³⁶⁷ Prsten je bio ukrašen horizontalnim punciranjem u pet redova.³⁶⁸ Zbog svoje luksuzne izrade i plemenite kovine u tehnici granulacije i filigrana, njegova radionica je zasigurno bila u bizantskom kulturnom krugu.³⁶⁹ Kao i prvi primjer prstena iz Junuzovaca i drugi prsten je datacijski smješten u I stupanj bjelobrdske kulture.³⁷⁰

Zasigurno jedno od groblja koje je najbogatije po nalazima prstenja jeste groblje u Gomjenici kod Prijedora. Na ovom groblju je pronađeno 150 primjera prstenja, koji su bili raspoređeni u 79 grobova.³⁷¹ Od ukupno 150 primjera, njih 134 su bila izrađena od bronce, osam od srebra, a ostatak od legure bronce i srebra ili bronce i olova.³⁷² Prstenje je uvijek pronalazeno na rukama pokojnika.³⁷³

³⁶¹ Isto.

³⁶² Isto, 30.

³⁶³ Isto.

³⁶⁴ Isto.

³⁶⁵ Šmalcelj, 2012, 133.

³⁶⁶ Tomičić, 2012, 44.

³⁶⁷ Šmalcelj, 2012, 133.

³⁶⁸ Isto.

³⁶⁹ Tomičić, 2012, 44.

³⁷⁰ Isto.

³⁷¹ Miletić, 1966./67, 133.

³⁷² Isto.

³⁷³ Isto.

Najveći broj pronađenog prstenja pripada i najjednostavnijem obliku. Ukupno 38 primjera je imalo polukružni presjek, a 75 primjera trougaoni presjek.³⁷⁴ Na groblju u Gomjenici se posebno ističe grupa prstenja čiji je obruč ukrašen filigranskom žicom. U ovoj grupi se izdvajaju tri prstena iz grobova 64, 159 i 154. Prsten iz groba 64 je bio od srebra (Tabela XIII, sl.3), te se smatra da je potekao iz radionice iz Dalmacije.³⁷⁵ Drugi primjer jeste brončana kopija prstena iz groba 64, koji je imao kanelure duž obruča, te na taj način imitiraju filigransku nit.³⁷⁶ Prsten iz groba 154 je bio od bronce sa tragovima pozlate (Tabela XIII, sl.4). Na prstenu su postojale tri niti, od kojih su dvije imitirale filigran su činile obruč. Pored toga, na prstenu je bila i sferična kruna, koja je ukrašena sa četiri kružnice od filigranske niti.³⁷⁷

Ukupan broj prstenja koje je pronađeno na groblju u Mahovljanima kod Laktaša jeste 53 primjerka. Među njima najveći broj su jednostavni primjerci polukružnog, trougaonog ili rombičnog presjeka.³⁷⁸ Drugu grupu prstenja čine primjeri kupolastog prstenja (Tabela XIII, sl.5). Smatra se da je ovaj tip prstenja rađen po uzoru na luksuzno prstenje, te se ubraja u grupu bjelobrdske i ketlaškog nakita.³⁷⁹ Na osnovu pronađenog inventara iz grupe nakita, tj. prstenja, na groblju u Bagruši se izdvajaju tri grupe:

- I grupa – Prstenje od tanke brončane vrpce sa kaneliranim obručem (Tabela XIII, sl. 6)
(Pronađeno je 5 primjeraka u 4 groba;³⁸⁰ datacija pada u sredinu i drugu polovinu 9. stoljeća³⁸¹);
- II grupa – Prstenje od brončane šipke polukružnog ili trougaonog presjeka (Tabela XIII, sl.7)
(Pronađeno je 11 primjeraka u 9 grobova³⁸²; krajevi ovog prstenja se preklapaju ili spajaju, ponekad sa mogućnosti da su iskucani u pločastu podlogu za određenu aplikaciju³⁸³)
- III grupa – Jednostavno lijevano prstenje, polukružnog ili trougaonog presjeka (Tabela XIII, sl. 8) (Pronađeno ukupno 7 primjeraka u 6 grobova³⁸⁴)

³⁷⁴ Šmalcelj, 2012, 138.

³⁷⁵ Isto, 139.

³⁷⁶ Isto.

³⁷⁷ Isto.

³⁷⁸ Isto, 143.

³⁷⁹ Isto.

³⁸⁰ Isto, 147.

³⁸¹ Petrinec, 2009, 242.

³⁸² Šmalcelj, 2012, 147.

³⁸³ Žeravica, 1985./86, 181.

7.1.4. Narukvice

Narukvice su najmanje brojna grupa nakita, pronađena na grobljima ranog srednjeg vijeka u Bosni i Hercegovini. Na ranosrednjovjekovnom groblju u Rakovčanima je pronađeno pet narukvica, u četiri groba. Narukvice pronađene u Rakovčanima pripadaju grupi najjednostavnijeg nakita iz perioda ranog srednjeg vijeka. Četiri od pet narukvica su identične, dok je jedna bila izrađena od nešto masivnije žice.³⁸⁵ Prema načinu izrade i kvaliteti narukvica, velika mogućnost jeste da su pripadale autohtonom romaniziranom stanovništvu, kao da su izrađene baš od strane autohtonog stanovništva. Narukvica iz groba br. 2 je bila masivne izrade od željeza sa posrebnim dijelovima (Tabela XI, sl.1), sa krajevima ukrašenim tauširanom srebrnom niti.³⁸⁶ Ovaj tip narukvice se datira u period od prve polovine 5. stoljeća pa sve do 7. stoljeća.³⁸⁷

Jedini nalaz narukvica na groblju u Koritima kod Duvna, predstavlja bronzana narukvica iz groba br. 1 (Tabela XI, sl. 2). Pretpostavlja se da je narukvica pronađena na lijevoj ruci pokojnika. Ovaj tip narukvice pokazuje veliku sličnost sa pronađenim primjerom sa groblja u Rakovčanima kod Prijedora. Sličnosti između ove dvije narukvice se najviše ogledaju u sličnoj konturi, identičnim dimenijama, urezima na deljalim krajevima, položaju gdje su pronađene, kao i činjenice da su pronađene pojedinačno, a ne u paru.³⁸⁸ Razlike između ovih narukvica su upravo u skromnijem materijalu i malo količini ureza na krajevima. Nada Miletić je ovaj tip narukvica pripisala germanskom krugu nakita.³⁸⁹

Groblje u Junuzovcima je pružilo jedan izuzetan primjerak narukvice. Narukvica pronađena u Junuzovcima je bila izlivena od četiri debele tordirane brončane žice.³⁹⁰ Tehnika izrade narukvice daje dojam da je žica od koje je izrađena narukvica, bila uvijena. Na krajevima narukvice su prikazi dvije zmijske glave koje su sučeljene, ali sastavljene (Tabela XI, sl.3).³⁹¹ Ovakav tip narukvice je pronađen i na drugim grobljima sa fundusom bjelobrdske nakita.

Jedini primjer narukvice na groblju u Bagruši u Petoševcima, predstavlja primjer od uvijene žice (Tabela XI, sl.4). Pronađena je u grobu zajedno sa grozdolikom naušnicom.³⁹²

³⁸⁴ Šmalcelj, 2012, 147.

³⁸⁵ Miletić, 1970, 135.

³⁸⁶ Isto.

³⁸⁷ Isto.

³⁸⁸ Miletić, 1978, 156.

³⁸⁹ Miletić, 1970, 136.

³⁹⁰ Šmalcelj, 2012, 133.

³⁹¹ Tomičić, 2012, 41.

³⁹² Žeravica, 1985./86, 184.

Ovakav primjer narukvice je jedinstven i veoma je mali broj analogija sa drugim narukvicama iz regiona, iz ovog perioda.

7.2. Dijelovi nošnje i ukrasi

U drugu grupu pronađenog materijala sa ranosrednjovjekovnih groblja na prostoru Bosne i Hercegovine ubrajaju se dijelovi nošnje i ukrasi. Tačnije, ovu grupu čine: fibule i kopče, igle i stilusi, kao i dugmad. Ova grupa materijala je u znatno manjem broju od nakita, te samim tim raspolaže se i sa znatno manje nalaza koji su pronađeni u grobovima.

7.2.1. Fibule i kopče

Na groblju u Rakovčanima su ustanovljena dva tipa fibula:

- Jednostavne željezne fibule (Tabela XIV, sl. 5) – ovaj tip fibula je u Rakovčanima otkriven u pet grobova. Među pet primjeraka koji su otkriveni, ustanovljene su izvjesne razlike u dimenzijama, masivnosti i proporcijama luka i noge, ali svih pet pripadaju istom tipu fibula.³⁹³ Iđentičan tip fibula je ustanovljen i na groblju u Mihaljevićima kod Rajlovca.
- Pločasta fibula (Tabela XIV, sl.6) – pronađen je jedan fragmentiran primjerak ove vrste fibule. Radi se o donjem dijelu bončane pločice i željezne petlje za prihvatanje igle.³⁹⁴

Posebno bogat fundus na groblju u Koritima, predstavljaju pronađene fibule. Pronađene fibule se mogu svrstati u sljedeće grupe:

- kasnoantičke provincijalne željezne fibule na šarnir (zglob) (Tabela XV, sl.7) - ovom tipu pripaju najjednostavniji i najstariji primjerci. Otkrivene su u tri groba br. 49, 60, 68. Pripadaju periodu 6. st. Pojavljuju se i u nekropoli u Rakovčanima kao i u Mihaljevcu. Na ovim lokalitetima su se ove fibule pojavljivale u paru za razliku od onih u Koritima gdje su se pojavljivale pojedinačno. Pronađene su dva puta kod lijevog ramena i jednom među predmetima na boku.³⁹⁵

³⁹³ Miletić, 1970, 140.

³⁹⁴ Isto.

³⁹⁵ Miletić, 1978, 160.

- brončana fibula sa povijenom nogom (Tabela XV, sl. 8) - ovaj tip fibula pripada ranobizantskoj vrsti. Pronađena je u grobu br. 10. Pronađena je pod glavom dječijeg skeleta što bi ukazivalo da ona nije bila u svojoj praktičnoj upotrebi.³⁹⁶
- bronzana pločasta fibula (Tabela XVI, sl. 2) - ovaj tip fibule je pronađen u grobu br. 11. Mjesto gdje je fibula otkrivena u grobu nije se moglo jasno odrediti. Slična fibula je pronađena na nekropoli u Rakovčanima.³⁹⁷
- omega fibula (Tabela XVI, sl.3) - predstavnik ovog tipa fibule jeste željezna fibula-kopča iz groba 15a, nađena uz bronzanu fibulu. Veoma je jednostavne izrade. Pronađeno ih je više primjeraka te su pronalazene na različitim položajima u samom grobu. Fibula- kopča iz groba br. 15a ležala je na grudima, bliže pojasu.³⁹⁸
- krstolike fibule - fibula ovog tipa pronađeno je sedam primjeraka. Pronađene su u šest grobova. Ovoj grupi je pridružena i križolika aplika iz groba br. 38 (Tabela XVI, sl.6). Pronađena je blizu lijevog ramena skeleta.³⁹⁹
- Posebnih sedam primjera krstolikih fibula - u posebnu grupu krstolikih fibula spada sedam primjeraka fibula pronađenih na nekropoli u Koritima. Iako su pripisane istoj vrsti ukrasa one se prvenstveno razlikuju po materijalu od kojih su izrađene. Tri od njih su od srebra, a četiri od bronce. Mogu se razlikovati još po obrisu križa i detaljima dopunskog ukrasa. Kada se govori o sličnosti, mogu se izdvojiti fibule iz grobova br. 16 i 24. Ukrašene su gustim urezima uz rub križa. Među ovim fibulama izdvaja se jedna elegantna fibula iz groba br. 37 (Tabela XVII, sl.1). Datirane su u 6. stoljeće.⁴⁰⁰
- križolika brončana fibula specifičnog oblika – fibula ovog tipa pronađena je u grobu br. 74 (Tabela XVI, sl.7), pored lijeve noge kostura. Ubraja se u rijedak tip bizantskih križolikih fibula. Smatra se da geneza ovih fibula vodi podrijetlo iz pločastih fibula. U grobu br. 74 pronađena je još jedna specifična fibula. To je srebrna krstolika fibula, čija su tri kraka dopunjena figurom ptice, najvjerojatnije goluba. Ovakav tip fibula je pronalazhen još u Italiji. I te fibule su označene kao bizantijski tip fibula sa pticom kao oličenjem hrišćanskog goluba. Z. Vinski pretpostavlja da se križolike fibule ne pojavljuju

³⁹⁶ Isto, 161

³⁹⁷ Isto.

³⁹⁸ Isto, 162.

³⁹⁹ Miletić, 1978, 163.

⁴⁰⁰ Isto.

u grobovima na redove, u Europi, prije 550. godine. Nalaz ove fibule je ujedno i jedan od najvrjednijih nalaza sa lokaliteta Korita.⁴⁰¹

Fibule na groblju u Mihaljevićima kod Rajlovca su u velikoj mjeri manje zastupljene od groblja u Koritima i Rakovčanima. Međutim, u ovom malom broju izdvojilo se nekoliko primjeraka izuzetno posebnih i jedinstvenih istočnogotskih fibula (Tabela XVIII, sl. 2). Radi se o srebrnim lučnim fibulama, karakterističnim za period ranog srednjeg vijeka. Par ovakvih fibula pronađen je slučajno, na samom početku istraživanja groblja u Mihaljevićima.⁴⁰² Ovaj par fibula je bio izrađen od srebra sa primjesama bakra i pozlatom na većem dijelu gornje površine. Svrstane su u tip fibula sa dvije pločice – zaglavnom i nožnom.⁴⁰³ Ukrašene su u tehnici klinastog ili kosog reza, koji je posebno karakterističan za period ranog srednjeg vijeka.⁴⁰⁴ Daljim istraživanjem groblja u Mihaljevićima, pronađena su još dva primjerka. Jedan primjer je nađen u grobu i jedan van groba. Van groba je nađena fibula tipična za rimski period, izrađena od bronz, panonskog tipa. Drugi primjer koji je pronađen u Mihaljevićima, predstavlja fragment željezne fibule.⁴⁰⁵ Ova fibula predstavlja pojednostavljeni tip fibule sa povijenom nogom.

Bogat inventar sa Rakovčana čine kopče, kojih je pronađeno ukupno 25, od toga 15 u muškim, jedna u ženskom, 4 u dječijem i jedna u grobu neodređenog spola. Većina kopči je pronađena uz lijevi bok pokojnika, a nije bilo neobično i da su zauzimale položaj kod desnog ili lijevog ramena.⁴⁰⁶ Od pronađenog materijala u grobovima, izdvajaju se sljedeći primjeri i tipovi:

- Mala pozlaćena kopča s okovom (Tabela XIV, sl. 8) – predstavlja najluksuzniji nalaz sa ovog groblja⁴⁰⁷;
- Srebrne i brončane kopče – tipične gotske kopče iz 5. i prve polovine 6. stoljeća, sa ovalnim obručem uz okov ili bez njega (Tabela XIV, sl. 9)⁴⁰⁸;
- Kopče sa masivnim izduženim ovalnim obručem (Tabela XIV, sl.7) – korijen trna ovih kopči je ukrašen naglašenim kanelurama⁴⁰⁹;
- Masivna kopča ukrašea duž obruča i osovine sa karakteristično zasječnim i formiranim trnom (Tabela XIV, sl. 10)⁴¹⁰;

⁴⁰¹ Isto, 164.

⁴⁰² Miletić, 1955, 152.

⁴⁰³ Isto.

⁴⁰⁴ Isto.

⁴⁰⁵ Miletić, 1956, 30.

⁴⁰⁶ Miletić, 1970, 149.

⁴⁰⁷ Isto, 143.

⁴⁰⁸ Isto.

⁴⁰⁹ Isto, 144.

- Masivna kopča facetiranog obruča sa štitastim trnom (Tabela XV, sl. 3) – najjednostavnija i najskromnija kopča na groblju u Rakovčanima;
- Kopča sa masivnim, izdubljenim, narebrenim obručem, kao i sa krupnim željeznim trnom (Tabela XV, sl. 4);
- Brončana kopča narebrenog obruča (Tabela XV, sl.5) – najzanimljivija kopča na groblju, koja je imala narebreni obruč sa razrađenim profiliranim trupom, u vidu ptičije glave.⁴¹¹

Veoma bitan dio inventara za groblje u Koritima kod Duvna jesu nalazi kopči. Nalaze kopči sa ovog groblja možemo podijeliti u više grupa:

- najjednostavnije željezne kopče (Tabela XVI, sl.8) - imale su kružnu ili ovalnu konturu⁴¹²;
- jednostavna ovalna kopča facetiranog obruča (Tabela XVI, sl. 9) – imala je masivni zasječeni trn, gotsko-gepidskog porijekla, datirana u 6. stoljeće ⁴¹³;
- brončana kopča sa ovalnim obručem i štitastim trnom (Tabela XVI, sl. 10);
- brončane kopče narebrenog obruča sa željeznim trnom (Tabela XVI, sl. 11);
- brončane kloazonirane kopče sa okovima (Tabela XVII, sl.2).

U slučaju ranoslaveniskih groblja ranog srednjeg vijeka, pronađen je znatno manji broj kopči. Upravo o tome svjedoči i groblje u Gomjenici kod Prijedora, na kome je pronađen samo jedan primjer kopči. Radi se o brončanoj kopči bez trna (Tabela XVII, sl. 4), te svojim oblikom ova kopča je klasični primjer starijih oblika kopči sa groblja iz 6. i 7. stoljeća.⁴¹⁴

⁴¹⁰ Isto.

⁴¹¹ Isto, 143.

⁴¹² Miletić, 1978, 168.

⁴¹³ Isto., 1978. 168.

⁴¹⁴ Šmalcelj, 2012, 139.

7.2.2. Igle i stilusi

Kao tradicija koja seže još iz antičkog perioda, prisustvo igli na grobovima je zastupljeno i u periodu ranog srednjeg vijeka. Na grobljima se obično javljaju u dva osnovna oblika: kao jednostavna šivaća igla i u vidu stilusa.⁴¹⁵ Obje vrste igli su pronađene na groblju u Rakovčanima kod Prijedora.

Jednostavne šivaće igle su pronađene u dva groba. Bile su željezne, na dijelovima posrebrene (Tabela XIV, sl. 1), te su se razlikovale isključivo po dimenzijama. Prema tumačenjima Nade Miletić, ovakav tip igle se koristio u kosi ili da bi pridržavao veo, koji je bio dio nošnje.⁴¹⁶ Veoma slična situacija je i na groblju u Koritima kod Duvna. Pronađena su oba tipa, klasične jednostavne igle, ali i stilusi. Brončane šivaće igle (s su pronađene u dva groba, približni su dimenzija kao i igle iz Rakovčana.⁴¹⁷

Igle u vidu stilusa pripadaju drugoj grupi pronađenog materijala na grobjima. Stilusi su pronađeni u tri groba u Rakovčanima. Među inventarom se izdvajaju: jednostavni neukrašeni stilus od srebra (Tabela XIV, sl.2), brončani stilus (Tabela XIV, sl.3) i srebrni stilus, koji predstavlja razvijenu varijantu stilusa sa ukrašenim gornjim dijelom u vidu prizmatičnog proširenja (Tabela XIV, sl.4).⁴¹⁸ Baš kao i igle, tako su i stilusi služili kao sastavni dio nošnje. Jedan od njih je pronađen na grudima pokojnika, što nam govori o mogućnosti da je njegova uloga bila kačanje dva kraja odjeće.

Stilusi pronađeni na groblju u Koritima bili su izrađeni od bronce sa ravnim ujednačenim konturama. Imali su brazde u gornjem dijelu (Tabela XVI, sl.4).⁴¹⁹ Pored ovog primjera stilusa, pronađen je i primjer koji predstavlja određeni dalji razvojni stepen u ovoj grupi predmeta. Radi se o stilusu sa zadebljalim, facetiranim i ukrašenim stilusom (Tabela XVI, sl.5).⁴²⁰

7.2.3. Dugmad

⁴¹⁵ Miletić, 1970, 139.

⁴¹⁶ Isto.

⁴¹⁷ Miletić, 1978, 158.

⁴¹⁸ Miletić, 1970, 140.

⁴¹⁹ Miletić, 1978, 158.

⁴²⁰ Isto, 159.

Na groblju u Mihaljevićima kod Rajlovca pronađen je najveći broj dugmeta, ukupno 24, u 22 groba i 2 van njega. Većina dugmeta koja je pronađena u grobovima je imala loptasti oblik sa petljicom za pričvršćivanje (Tabela XVIII, sl.1).⁴²¹ Većinom su bila izrađena od bronce ili srebra. Poseban primjerak predstavlja fragment dugmeta od bronce koje je bilo ukrašeno, te spada u tip luksuznih vizantijskih dugmeta (Tabela XVII, sl.3).⁴²²

7.3. Oružje i oruđe

Među pronađenim oružjem na groblju u Rakovčanima, pronađeno je deset noževa, u devet grobova (Tabela XV, sl.1). Pronađeni su u muškim i ženskim grobovima. Šest noževa koji su pronađeni su na sebi imali srebrnu oplatu i ugravirane linije duž gornjeg ruba.⁴²³ Mjesto gdje su noževi pronađeni u grobovima su veoma različita, kod glave, ramena, na grudima, na boku kao i između nogu.⁴²⁴ Pored noževa, u Rakovčanima su pronađene i dvije male strelice. Kao posebni nalazi u grupi oružja, izdvajaju se dvije sjekire. Pojava sjekira u grobovima ranog srednjeg vijeka nije česta pojava. Obje pronađene sjekire su identičnog izgleda (Tabela XV, sl.1). Pokazivale su antičke konture sa izrazito produženom oštricom.⁴²⁵

Na groblju u Gomjenici kod Prijedora pronađen je primjer noža koji je bio masivne izrade, kao i širokog sječiva (Tabela XVII, sl.6).⁴²⁶ Pored groblja u Gomjenici, sličan primjer masivnog noža je pronađen i u Mahovljanima kod Laktaša. Radi se o jednom primjerku (Tabela XVII, sl.5), koji je pronađen u ženskom grobu, te se smatra da je bio sastavni dio oruđa, tj pribora.⁴²⁷ U grupi oružja i oruđa, na groblju u Mahovljanima su pronađene i strelice jednostavnog atipičnog oblika, datirane u 12. stoljeće.⁴²⁸

Na groblju u Gomjenici kod Prijedora pronađen je jedan par mamuza (Tabela XVIII, sl.3). Mamuze su otkrivene u dvojnog grobu br. 53, uz muški skelet.⁴²⁹ Osnovne karakteristike

⁴²¹ Miletić, 1956, 25.

⁴²² Isto.

⁴²³ Miletić, 1970, 151.

⁴²⁴ Isto.

⁴²⁵ Isto, 152.

⁴²⁶ Šmalcelj, 2012, 139.

⁴²⁷ Isto, 143.

⁴²⁸ Isto.

⁴²⁹ Isto, 139.

pronađenog para mamuza bile su: obli lu, krakovi koji završavaju kopčama (Ösensporn) kao i jednostavnim ravnim trnom koji završava piramidalno.⁴³⁰ Kada je riječ o radionici iz koje je potekao ovaj par mamuza, smatra se da je to bila jedna od onih autohtonih radionica, ali pod velikim uticajem karolonškog kulturnog kruga.⁴³¹ S obzirom da je pronađen samo jedan par mamuza na ovako velikom prostranom groblju, Nada Miletić smatra da su one ipak na područje groblja u Gomjenici dospjele kao import.⁴³²

Par željeznih mamuza je pronađen i na groblju u Bagruši kod Petoševaca. U ovom slučaju se radi o tipu koji pripada najbrojnijoj skupini mamuza koje su pronađene na tlu Hrvatske, a pripadaju periodu ranog srednjeg vijeka.⁴³³ Mamuze pronađene u grobu na brogblju u Bagruši spadaju u varijantu mamuza sa jednom kalotom na završetku krakova (Tabela XVIII, sl.4).⁴³⁴ Prema Nadi Miletić, pojava konjaničkih mamuza je klasični odraz franačkog uticaja.⁴³⁵

⁴³⁰ Isto.

⁴³¹ Isto.

⁴³² Miletić, 1966./67, 138.

⁴³³ Isto, 148.

⁴³⁴ Isto.

⁴³⁵ Miletić, 1966./67, 139.

8. Antropološke analize

Antropološka istraživanja nisu bila detaljno urađena na svim grobljima otkrivenim na tlu Bosne i Hercegovine. Naime, slobodno se može reći da je velika sreća što su istražitelji arheolozi, u konkretnim slučajevima Nada Miletić, imali volju surađivati sa fizičkim antropolozima. Na taj način i kroz tu suradnju, danas imamo potpuno jedan novi uvid na groblja kao i individue koje su sahranjivane na njima. Značajnija antropološka istraživanja su odrađena na grobljima u Koritima kod Duvna, Rakovčanima kod Prijedora, kao i u Gomjenici kod Prijedora. Voditelji ovih antropoloških istraživanja, nad osteološkim ostacima, bili su Georgina Pilarić i Živko Mikić. Na svu sreću, antropološka ispitivanja su obuhvatila groblja ranog srednjeg vijeka iz perioda seobe naroda, ali ona mlađa iz ranoslavenskog perioda. Ovakvo stanje je veoma povoljno zbog stvaranja ošte slike razvoja fenotipa kod stanovništva koje je sahranjivano na grobljima na prostoru Bosne i Hercegovine. U slučaju groblja Korita i Rakovčana, koji pripadaju nešto starijem periodu i vremenu seobe naroda, iz antropoloških analiza dobijeni su rezultati da je stanovništvo pripadalo većinom autohtonij romaniziranoj grupi, ali i sa prisustvom germanskih naroda. Ove podatke svjedoči i ustanovljen dolihokrani fenotip, te da su preci sahranjenih ljudi bili u genetsko-biološkom smislu povezani sa nordijskim tipom.⁴³⁶ Sa druge strane, iz historijskih izvora se izdvaja činjenica da su Slaveni doseljavali u većim ili manjim plemenima, na prostore Bosne i Hercegovine.⁴³⁷ Pitanje kojim se bavila i Georgina Pilarić bilo je koliko i na koji način su ljudi naseljeni prije slavenskih plemena na prostoru Gomjenice, uticali na promjenu fenotipa pokojnika sa groblja.⁴³⁸ Na ovakvo pitanje bi u velikoj mjeri bilo lakše odgovoriti, da postoji osteološki materijal predaka, koji bi se mogao komparirati. Pomoću materijla sa groblja u Gomjenici dobijeni su rezultati, koji pokazuju da je fenotip slavenske populacije bio u većoj mjeri izmijenjen. Upravo o tome govori činjenica da je pored nordinoidnog fenotipa, uplivani i drugi rasni tipovi.⁴³⁹

Kada govorimo o obimnijem antropološkom istraživanju ono je izvršeno samo na grobljima u Koritima, Rakovčanima i Gomjenici. Na svim ostalim grobljima nisu vršena antropološka istraživanja od strane stručnjaka antropologa, iznesena su samo osnovna zapažanja, kao što su spol i starost pokojnika. Na groblju u Bagruški kod Petoševaca od ukupno 161 skeleta

⁴³⁶ Pilarić, 1970, 188.

⁴³⁷ Pilarić, 1966./67, 185.

⁴³⁸ Isto.

⁴³⁹ Isto.

koji je pronađen, utvrđeno je da njih 46 pripada muškim, 10 ženskim osobama, te za 27 seleta spol nije bilo moguće utvrditi.⁴⁴⁰

U toku istraživanja na ranosrednjovjekovnom groblju u Koritima kod Duvna, utvrđena su 86 groba sa 92 skeleta (dva dvojna i dva trojna ukopa). Ukupno 9 skeleta je pripisano muškim osobama, 30 skeleta ženskim osobama, a 19 skeleta djeci. Za 28 skeleta spol nije bilo moguće utvrditi, a pojedini skeleti su bili u velikoj mjeri oštećeni, tako da je pronađen samo određeni broj kostiju. Antropološka istraživanja su vršena za skelete otkrivene u trećoj kampanji, kada je otkriveno ukupno 26 skeleta.⁴⁴¹ Tokom istraživanja koja su vršena na skeletima sa Korita, utvrđeo je da su individue pripadale mediteranskom i protomediteranskom fenotipu.⁴⁴² Sahranjeni na groblju u Koritima nisu bili visokog rasta, ali su u cjelosti imali veoma robusnu koštanu građu, koja se odnosi najviše na reljef lica.⁴⁴³ Prosječna visina muškaraca je bila oko 165 cm, dok je kod žena prosječna visina bila oko 156 cm.⁴⁴⁴

U pogledu opšte demografske slike na groblju u Koritima kod Duvna izdvajaju se sljedeće stavke: Posebno se ističe nedostatak sahranjivanja novorođenčadi i djece veoma mlade životne dobi. Za najmlađu sahranjenu individu se uzima dijete život dobi od šest godina. Postoji mogućnost da su se novorođenčad i najmlađa djeca sahranjivala van ovog groblja ili da nisu uspjela biti konstatovana zbog loše očuvanosti kostiju.⁴⁴⁵ Druga stvka se tiče ženskih osoba. Naime, na groblju u Koritima je veoma velika smrtnost ženskih osoba veoma mlade životne dobi. Samo jedna od utvrđenih ženskih osoba je imala raspon godina između 30 i 35, sve ostale su bile sahranjene nešto mlađe. Ovakva situacija se pripisuje lošoj higijeni za tadašnje vrijeme kao i veoma slabom tehnikom pri porođaju.⁴⁴⁶ U slučaju muških skeleta, nisu utvrđeni oni koji prelaze životnu dob preko 60 godina. Većina je umrla u rasponu životne dobi od 40-60 godina.⁴⁴⁷ Kao zaključak se nameće činjenica da je populacija koja je sahranjivana na groblju u Koritima bila izuzetno mlada. Ovakva situacija se prema Mikiću pripisuje se borbi stanovništva za svoje biološke supstancije, što je direktno uticalo na stupanj higijene, kao i tjelesnu otpornost svih pojedinaca.⁴⁴⁸

⁴⁴⁰ Žeravica, 1985./86, 157.

⁴⁴¹ Mikić, 1978, 205.

⁴⁴² Isto, 213.

⁴⁴³ Isto, 212.

⁴⁴⁴ Isto.

⁴⁴⁵ Isto, 210.

⁴⁴⁶ Isto.

⁴⁴⁷ Isto.

⁴⁴⁸ Isto, 211.

U pogledu opšte patologije i bolesti koje su ustanovljene kod skeleta, izdvajaju se sljedeći primjeri: Kod jednog pojedinca muškog spola, zrelije životne dobi, ustanovljene su promjene na kičmenim pršljenovima usljed spondioze.⁴⁴⁹ Među najtežom bolesti kod pokojnika na groblju u Koritima, ustanovljeno je okoštavanje glave femura, kod jednog muškarca.⁴⁵⁰ Pored smrti koja je nastala usljed bolesti, izvaja se jedan slučaj gdje je smrt nastupila nasilnim putem. Kod muškarca srednje životne dobi ustanovljene su povrede usljed udarca tupim predmetom, te mu je probijena lobanja.⁴⁵¹ Poret težih oblika bolesti, ustanovljene su i neke uobičajene, posebno za ovaj vremenski period. Tu se izvajaju karijes na zubima kao i ciste formirane na desnim iznad zuba.

452

Upotreba ranosrednjovjekovnog groblje u Gomjenici kod Prijedora određena je u period od 10.-11. stoljeća.⁴⁵³ Od ukupno 243 iskopana skeleta, antropološka analiza je vršena na 108 skeleta, od čega je 48 pripadalo muškim individuama, a 60 ženskim.⁴⁵⁴ Većina osteološkog materijala je pronađena u pjeskovitomi vlažnom tulu, što je dosta uticalo na kvalitetu kostiju. Upravo zbog toga, najveći broj mjerenja je vršen in situ, što nije najbolja opcija, ali zbog loše kvalitete (mogućnosti pucanja), odlučena je ova opcija.⁴⁵⁵ Uočene su određene razlike između muških i ženskih ostataka. Te razlike se ogledaju u sljedećem: Većina ženskih lobanja su općenito male i gracilne građe.⁴⁵⁶ Posebno zanimljiv slučaj na groblju u gomjenici jeste velika smrtnost djece. Ova činjenica se direktno oslanja na primijećeno veoma loše zdravstvene prilike. U pogledu opšte patologije, može se govoriti o veoma visokom postotku bolesti zuba (karijes), koji je praćen vrlo jakom abrazijom griznih ploha.⁴⁵⁷ Ovakva abrazija se primijetila posebno na zubima žena, a Pilarić ovu pojavu objašnjava kao rezultat prevelike upotrebe prednjih zuba pri obradi raznih predmeta uz kućanstva.⁴⁵⁸ U pogledu prosječne visine skeleta, muškarci sahranjeni na groblju u Gomjenici su bili visine oko 165 cm, dok je prosječna visina ženskih osoba iznosila oko 154 cm.⁴⁵⁹

Antropološke analize su vršene i na groblju u Čipuljicima kod Bugojna. Antropološki materijal, koji je otkriven u prve četiri kampanje (1959.-1968. godine), obradio je i objavio St.

⁴⁴⁹ Isto, 211.

⁴⁵⁰ Isto.

⁴⁵¹ Isto.

⁴⁵² Isto.

⁴⁵³ Miletić, 1966./67, 110.

⁴⁵⁴ Pilarić, 1966./67, 187.

⁴⁵⁵ Isto, 186.

⁴⁵⁶ Isto, 187.

⁴⁵⁷ Isto.

⁴⁵⁸ Isto.

⁴⁵⁹ Isto, 209.

Klug⁴⁶⁰. Njemu je osteološke ostatke iz Čipuljića ustupila Georgina Pilarić, za njegovu doktorski rad. Prema St. Klugu, on je imao priliku da obadi 256 skeleta, od kojih je 112 pripadalo muškim, a 98 ženskim osobama. Djeca su utvđena različite životne dobi, a njima je pripadalo ukupno 41 skelet. Na osnovu osteoloških materijala i mjerenja koja su urađena, ustanovljene su određene karakteristike pokojnika. Među njima se ističe činjenica da su na osnovu pronađenih lobanja, pokojnici pripadali dolihokranom tipu kao i da je prosječna životna dob iznosila 28,7 godina.⁴⁶¹ Kao i navećini drugih groblja iz istog vremenskog perioda i u Čipuljićima veći deficit predstavljaju djeca mlađe životne dobi, u prvim godinama života.⁴⁶² Prema načinu potvrda koje su utvđene na osteološkom materijalu, donesen je zaključak da je populacija u Čipuljićima vodila veoma miran život. Na to ukazuje činjenica da je pronađen veoma mali broj skeleta sa oštećenjima koja su nastala nasilnim putem. Najveći broj skeleta je imao oštećenja kostiju (kao posljedica starosti i istrošenosti koštanog tkiva), zubnog karijesa i oštećenja usljed loše ishrane.⁴⁶³ Antropološa istraživanja koja su izvršena pored onih koja su se ticala, ostataka iz kampanja do 1968. godine, jesu istraživanja iz 1984. godine. Naime, tada je Živko Mikić, u depou Zemaljskog muzeja u Sarajevu, uradio analaze nad dodatnih 108 lobanja. Lobanje su pronađene u vremenskom periodu od 1970. do 1974. godine. Tom prlikom, Mikić je utanovio veliki broj slučajeva karijesa.⁴⁶⁴ Pored karijesa koji je bio zastupljen u velikom broju i ciste su utvđene kod sedam individua.⁴⁶⁵

8.1. Deformisane lobanje na groblju u Rakovčanima

Poseban fenomen koji se javlja na groblju u Rakovčanima, u pogledu antropolških istraživanja, jeste pojava umjetnog deformiteta lobanja. Sa posebnom pažnjom je ekshumiran osteološki materijal, koji je već bio veoma oštećen usljed vlage. Na samom početku treba naglasiti da je groblje u Rakovčanima kod Prijedora pripadalo autohtonom romaniziranom stanovništvu, kao i jednom od germaskih plemena, te se upotreba groblja stvlja u vremenski okvir od kraja 5. do 6. stoljeća.⁴⁶⁶

⁴⁶⁰ Klug, 1988./89, 16.

⁴⁶¹ Isto,

⁴⁶² Isto.

⁴⁶³ Mikić, 2004, 280.

⁴⁶⁴ Isto, 284.

⁴⁶⁵ Isto.

⁴⁶⁶ Miletić, 1970, 150.

U pogledu antropoloških informacija o pokojnicima, na prvom mjestu treba izdvojiti spolnu strukturu. Od ukupno 66 grobova, sa 66 skeleta, njih 25 je pripadalo muškim osobama, 22 ženskim osobama, a 10 skeleta su pripisani djeci. Za 9 kosura nije bilo moguće utvrditi spol.⁴⁶⁷ Svi ostali skeleti, njih više od pola (78 skeleta), je pripadalo djeci. Ovo je posebno zanimljiva činjenica, jer se i na nekim drugim grobljima, kao što su Gomjenica, Kicelj, Mahovljani, utvrdio veoma visok indeks mortaliteta djece. Veoma je teško govoriti o nekim određenim razlozima koji su doveli do ovakvog stanja, jer nisu izvršena detaljna antropološka istraživanja.

8.1.1. Deformitet lobanja

Kao što je već naglašeno, na groblju u Rakovčanu se izdvajaju lobanje sa određenim deformitetima lobanja. Naime, radi se o četiri lobanje deformirane lobanje, od kojih su tri pripadale mušim sekltima i jedna ženskom skeletu.⁴⁶⁸ Na ove četiri lobanje tokom analize osteološkog materijala, ustanovljene su promjene na obliku glave. Smatra se da su ovakve promjene nastale direktnim uticajem ljudske ruke.⁴⁶⁹ Radi se o tzv. artifičijalne deformacije intra vitam.⁴⁷⁰ Prema dosadašnjim osteološkim nalazima sa drugih groblja ranog srednjeg vijeka, kao i konkretnim primjerima sa Rakovčana, radi se o stiskanju vrpce oko glave, koja je prethodno jako obavijena, sa najvećim pritiskom na frontalni i okcipitalni dio lobanje.⁴⁷¹ Usljed pritiska na lobanju, ostaju jasni tragovi spljoštenog i kosog čela. Zbog velikog pritiska vrpce, udubljenja su znala ostajati u promjeru od cca. 3 cm ispod bregme koja ide paralelno iznad squamea temporalis⁴⁷², te čini sa svake strane jake tubara parientalia.⁴⁷³ Nakon zahvata sa vrpcom, lobanja dobija izduženi oblik, za razliku kod drugih lobanja iste populacije, gdje lobanja zauzima jako izbočen oblik (Tabela XI, sl.5).⁴⁷⁴

U toku antropoloških istraživanja i upoređivanja standardnih lobanja sa onim na kojima je uočen deformitet, dobijeni su sljedeći zaključci: Muške i ženske lobanje na kojima nije uočeno korištenje vrpce, imale su po mjerama kaakteristično duguljast oblik.⁴⁷⁵ Sve lobanje sa groblja u Rakovčanima pokazuju karakteristični nordinoidni tip lobanje.⁴⁷⁶ Voditelj antropoloških istraživanja, Georgina Pilarić je provela istraživanja u kojima su se upoređivali određeni indeksi

⁴⁶⁷ Pilarić, 1970, 179.

⁴⁶⁸ Isto, 180.

⁴⁶⁹ Isto.

⁴⁷⁰ Isto.

⁴⁷¹ Isto.

⁴⁷² Temporalna kost, smještena neposredno iza uha.

⁴⁷³ Pilarić, 1970, 180.

⁴⁷⁴ Isto.

⁴⁷⁵ Isto.

⁴⁷⁶ Isto.

vrijednosti kod lobanja bez oštećenja i četiri lobanje sa deformitetima. Dobijeni su parametri, gdje je skoro u 95% slučajeva, lobanje bez oštećenja imaju jednake indekse u širini i dužini lobanje. Međutim, čak i lobanje sa deformitetima ne pokazuju velika odstupanja. Lica kod svi individua su bila relativno uska, srednje širine i visine. Sa sigurnošću se može tvrditi da zahvat sa vrpcom mijenja oblik glave, ali na tačno koje kosti utiče veoma je teško reći, osim na one za koje sa sigurnošću može da se tvrdi s obzirom na oštećenost.⁴⁷⁷ Prema Georgini Pilarić, veliki uticaj ima i vrsta vrpce koja se koristila pri zahvatu, te na koji je način vezana.⁴⁷⁸ Utvrđeno je i da lobanje sa deformitetom mogu slobodno da se uvrste u lobanje sa dolihokefalnim i mezokrani fenotip.⁴⁷⁹ Pored toga, povez oko glave nije sprečavao niti sam rast u duljinu, što je utvrđeno i upoređivanjem lobanja sa i bez deformiteta.

Iako je groblje u Rakovčanima jedino koje posjeduje primjer sa artificijelno deformisanim lobanja, ovo nije rijetka pojava u okruženju. Slične deformacije su utvrđene i na grobljima širom današnje Austrije, Čehoslovačke, ali sa gepidskog groblja kraj Kormadina u Srbiji.⁴⁸⁰ Pilarić navodi mišljenje Joachima Warnera, da je tradicija deformiranja lobanja potekla od Huna.⁴⁸¹ Niz prenosa ovog običaja bi trebao ići preko Huna, Avara, Alana kao i drugih germanskih plemena koji su ga preuzimali, te na taj način ustaljili u određene zajednice i na prostoru Bosne i Hercegovine. Sa druge strane, prema analizama grobnih nalaza, prema Nadi Miletić, pripadnost grobova se direktno vezuje za germanska plemena, kao i prisustvo Istočnih Gota.

⁴⁷⁷ Isto, 186.

⁴⁷⁸ Isto.

⁴⁷⁹ Isto.

⁴⁸⁰ Isto, 188.

⁴⁸¹ Isto.

9. Zaključak

Za prostor Bosne i Hercegovine slobodno se može reći da je u velikoj mjeri bogat lokalitetima koja su okarakterisana kao ranosrednjovjekovna groblja. Ukupno 11 groblja koja su uzeta u razmatranje u radu, a na osnovu segmenata koje posjeduju adekvatna za komparaciju, izdvaja se jasan zaključak da je tradicija sahranjivanja u ovom vremenskom periodu i na prostoru Bosne i Hercegovine imala svoj karakter i tradiciju. Groblja ranog srednjeg vijeka sa područja Bosne i Hercegovine, iz perioda 6.-12. stoljeća, možemo podijeliti i posmatrati u dvije grupe: iz perioda seobe naroda i ranoslavenskog perioda.

Na prvom mjestu, utvrđen je uticaj germanskih naroda, koji su tokom svog prolaska kroz Bosnu i Hercegovinu ostavili određene tekovine, što se najbolje vidi kroz grobne nalaze i grobne konstrukcije. Iako se vladavina, Istočnih Gota na prostoru Bosne i Hercegovine nije zadržala više od 75 godine, uticaj se primijeti, posebno na grobljima u Koritima kod Duvna i Rakovčanima kod Prijedora. Ranoslavenska groblja u Gomjenici, Mahovljanima i Bagruši su odličan prikaz dešavanja i tradicije koje su ostavili i donijeli sa sobom Slaveni.

Veliki broj naroda koji je prošao kroz područje današnje Bosne i Hercegovine, prvo Istočni Goti i ostali germanski narodi, a kasnije i Slaveni su ostavili poneki trag u tradiciji sahranjivanja pokojnika. Baš kao što je kroz rad i prikazano, sva ranosrednjovjekovna groblja u Bosni i Hercegovini se uklapaju u opštu sliku groblja iz istog perioda, iz okruženja. Sva groblja pripadaju tipu tzv. groblja na redove, što je jedna od glavnih karakteristika i pojava ranog srednjeg vijeka. Obilje pronađenih nalaza, iz grupe nakita, oružja i oruđa, čini groblja još bogatijim arheološkim zdanjima za proučavanje. Kroz pronađeni materijal, jasno se mogu razlikovati kulture koje su se širile. Na grobljima iz Korita, Rakovčana i dijelom Mihaljevića utvrđena je jasna pojava i uticaj germanskih naroda, koja se na prvom mjestu očituje težnjom ka ukopavanju pokojnika u redove. Istražujući dalji tok i hronologiju ranosrednjovjekovnih groblja, javljaju se primjeri iz ranoslavenskog doba. Upravo ovakva šarolika situacija, kao i primjeri iz svih vremenskih tačaka, omogućavaju stvaranje šire slike razvoja ritusa sahranjivanja na području Bosne i Hercegovine. Kroz groblja koja su istražena, utvrđen je i uticaj kristijanizacije autohtonog stanovništva.

Komparacija je vršena između svih groblja, na način da su se upoređivale kategorije iz određenih oblasti. Na prvom mjestu, u pogledu opštih odlika, kroz diskutovanje o dubinama ukopa, položaju karakterističnih dijelova tijela i grupisanju pokojnika, utvrđene su sličnosti i

razlike između groblja iz perioda seobe naroda i onih iz ranoslavenskog doba. Većina groblja je dala slične ili jednake rezultate. Pored toga, obrađivanjem teme o pogrebnim običajima, utvrđena je opšta slika koja je u pogledu te teme nešto skromnija. Naime, još uvijek je jako teško govoriti o pogrebnim običajima i tradiciji tog stanovništva u pogledu sahranjivanja pokojnika. Činjenice i nalazi sa kojima se trenutno raspolaže, u pogledu pogrebnih običaja na ranosrednjovjekovnim grobljima, jeste spaljivanje pokojnika i polaganje pokojnika u grobne rake u odjeći. U domenu istraživanja grobnih konstrukcija, zastupljenih na grobljima ranog srednjeg vijeka, uočena je razlika u djelimičnoj upotrebi kamena ili drveta. Ipak, najveći broj grobova pripada onom opštom ukupu u obične zemljane rake, bez ikakve konstrukcije. Upotreba drveta i kamena se može blisko dovesti u vezu sa geografskim položajem određenog groblja. Najbolji primjer za to jeste groblje u Koritima kod Duvna, koje je samo po sebi pogodno za korištenje kamena u grobnim konstrukcijama upravo zbog prisustva takve geološke konfiguracije. Razvijanjem groblja, te sa dolaskom Slavena, utvrđeno je sve veće odsustvo bilo kakvih grobnih konstrukcija i totalni prelazak na polaganje pokojnika isključivo na zemlju.

Neizostavan dio proučavanja bio je i tipološka analiza materijala koji je pronađen na grobljima. Upravo pronađeni materijal u grobovima je dao dodatnu važnost istraživanju ovog perioda. Zbog izuzetno velikog broja pronađenog nakita, posebice iz grupe naušnica, groblja ranog srednjeg vijeka su riznica za proučavanje razvoja kultura kao što su bjelobrdiska, ketlaška i starohrvatska. Pored toga, groblje u Mihaljevićima je dalo izuzetne primjere istočnogotskog nakita, dok je na grobljima u Koritima i Rakovčanima utvrđeno postojanje izuzetnih primjera kopči i aplika iz vizantijske proizvodnje.

Iako ranosrednjovjekovna groblja na području Bosne i Hercegovine nisu u dovoljnoj mjeri istražena, dala su dovoljno nalaza i činjenica na osnovu kojih su se mogli izvući određeni, novi zaključci. Ipak, svi ovi lokaliteti ostavljaju i dovoljno prostora za neka nova istraživanja, posebnu u pogledu antropologije.

10. Bibliografija

1. ANĐELIĆ, P (1959) „Dva srednjovjekovna nalaza iz Sultida kod Konjica - Slavenški grob sa spaljenim mrtvacem, Ruševine srednjovjekovne kude“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. sv.XIV*, Sarajevo.
2. ANĐELIĆ, P (1959) „Srednjovjekovna nekropola u Čipuljiću kod Bugojna“, u: *Arheološki pregled Vol. 1.*, Beograd
3. ANĐELIĆ, T (1974) „Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n.s., XXIX*, Sarajevo.
4. BAKALOVIĆ, M. (2006) "Ranosrednjovjekovna nekropola Kicelj kod Tuzle" u: *Godišnjak Centara za balkanološka ispitivanja knjiga 33*, urednik: GOVEDARICA, B, Sarajevo.
5. BELOŠEVIĆ, J (1965) "Prvi arheološki tragovi velike seobe naroda na području sjeverne Dalmacije", *Diadora*, 3, Zadar.
6. BELOŠEVIĆ, J (1986) „Ranosrednjovjekovna nekropola u selu Kašić kraj Zadra“, *Diadora* 4, Zadar.
7. BELOŠEVIĆ. J (1980) „Materijalna kultura Hrvata od VII do IX stoljeća“, Posebna izdanja, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb.
8. BOLTA. L (1967) „Rifnik : arheološki izsledki in problematika“, u: *Arheološki vestnik 18*, Slovenska akademija znanosti in umetnosti (SAZU), Ljubljana.
9. BRUNŠMID, J. (1903-1904) „Hrvatske srednjovječne starine“, u: *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva VII*, Zagreb.
10. ČERMOŠNIK, I (1951) „Nalazi nakita u srednjovjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n.s., VI*, Sarajevo.
11. ČERMOŠNIK. I (1970) „Istraživanje u Mušidima i Žabljaku i prvi nalaz najstarijih slavenskih naselja kod nas“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. sv.XXV*, Sarajevo.
12. FILIPEC. K (2015) „Donja Panonija od 9. do 11. stoljeća“, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo.
13. GAVRILOVIĆ. M, SIJARIĆ. M i MILETIĆ. N (2001) „Bosna i Hercegovina u doba Karolinga. Kraj VIII – početak X vijeka“, Zemaljski muzej, Sarajevo.

14. GRAČANIN, H (2011) „Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju – od konca 4. do konca 11. stoljeća“, Biblioteka Vova Plejada, Zagreb.
15. GRUPA AUTORA (1998) „Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.“, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo.
16. JELOVINA, D (1976) „Starohrvatske nekropole - na području između rijeka Zrmanje i Cetine“, Čakavski sabor, Split.
17. JURIC, R (2005) „Fibula oblika križa iz Podgrađa (Asseria) kod Benkovca“, u: *Asseria, Vol. 3 No. 3*, Zadar.
18. KARAMAN, LJ. (1940) „Iskopine društva „Bihaća“ u Mravincima i starohrvatska groblja“, u: *Rad JAZU, knj. 268, umj.razd. 4*, Zagreb.
19. KARAMAN, LJ (1955) „O reviziji iskopavanja u Biskupiji kod Knina“, u: *Starohrvatska prosvjeta III, br. 4*, Zagreb.
20. KASTELIĆ, J. (1960) „Slovanska nekropola na Bledu : poročilo o izkopavanjih leta 1949 in 1951“ *Slovenska akademija znanosti in umetnosti (SAZU)*, Ljubljana.
21. KLUG, S (1978) „Čipuljić-Bugojno. Ein Beitrag zur Anthropologie mittelalterlicher Sudslawen“, *Homo 38*, Göttingen-Zürich.
22. KOROŠEC-VREČKO. P (1942) „Rano srednje vjekovni nalaz u Junuzovcima“, u: *Glasnik Hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu 54*, Sarajevo.
23. KOROŠEC-VREČKO. P (1979) „Zgodnjesrednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov“, u: *Dela 1. razreda , Slovenska akademija znanosti in umetnosti (SAZU) 22/1 in 22/2, , Slovenska akademija znanosti in umetnosti (SAZU)*, Ljubljana.
24. MARUŠIĆ, B. (1955) „Staroslovanske in neke zgodnjesrednjeveške najdbe v Istri“, u: *Arheološki vestnik 13*, Slovenska akademija znanosti in umetnosti (SAZU), Ljubljana.
25. MIKIĆ, Ž (1978) „Rezultati antropoloških ispitivanja ranosrednjovjekovne nekropole u Koritima kod Duvna“ , u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n.s., 33*, Sarajevo.
26. MIKIĆ, Ž. (2004) „Prilog izčavanju antropološkog profila srednjovjekovne populacije u Čipuljiću, Grudine kod Bugojna“ u: *Godišnjak Centara za balkanološka ispitivanja knjiga 31*, Sarajevo.
27. MILETIĆ, N (1955) „Nalaz ranosrednjovjekovnih fibula iz Rajlovca“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n.s., X*, Sarajevo.
28. MILETIĆ, N (1956) "Ranosrednjovjekovna nekropola u selu Mihaljenićima kod Rajlovca", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, sv. XI*, Sarajevo.

29. MILETIĆ, N (1961) „Grudine, Čipuljić, Bugojno – Nekropola“, u: *Arheološki pregled Vol. 3.*, Beograd
30. MILETIĆ, N (1962) „Izvještaj o zaštitnom iskopavanju u Potocima kod Mostara“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n.s., XVII*, Sarajevo.
31. MILETIĆ, N (1963) "Nakit i oružje IX-XII veka u nekropolama Bosne i Hercegovine" u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, sv. XVIII*, urednik: BENAC, A, NP "Oslobođenje", Sarajevo.
32. MILETIĆ, N (1965) „Grudine, Čipuljić, Bugojno – srednjovjekovna nekropola“, u: *Arheološki pregled Vol. 7.*, Beograd
33. MILETIĆ, N (1966) „Grudine, Bugojno – srednjovjekovna nekropola“, u: *Arheološki pregled Vol. 8.*, Beograd
34. MILETIĆ, N (1966-1967) "Slovenska nekropola u Gomjenici kod Prijedora", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, sv. XXI-XXII*, Sarajevo.
35. MILETIĆ, N (1968) „Grudine, Čipuljić, Bugojno – srednjovjekovna nekropola“, u: *Arheološki pregled Vol. 10.*, Beograd
36. MILETIĆ, N (1969) "Novi prilozi poznavanju autohtonih kulturnih elemenata u Bosni u doba doseljenja Slovena", *Simpzium – Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena; Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja, knjiga XII/4*, Sarajevo.
37. MILETIĆ, N (1970) „Grudine, Bugojno – srednjovjekovna nekropola“, u: *Arheološki pregled Vol. 12.*, Beograd
38. MILETIĆ, N (1970) "Ranosrednjovjekovna nekropola u Rakovčanima kod Prijedora" u *Glasnik Zemaljskom muzeja u Sarajevu n. s. XXV*, Sarajevo.
39. MILETIĆ, N (1971) „Grudine, Čipuljić, Bugojno – srednjovjekovna nekropola“, u: *Arheološki pregled Vol. 13.*, Beograd
40. MILETIĆ, N (1973) „Grudine, Čipuljić, Bugojno – srednjovjekovna nekropola“, u: *Arheološki pregled Vol. 15.*, Beograd
41. MILETIĆ, N (1974) „Grudine, Čipuljić, Bugojno – srednjovjekovna nekropola“, u: *Arheološki pregled Vol. 16.*, Beograd
42. MILETIĆ, N (1978) "Ranosrednjovjekovna nekropola u Koritima kod Duvna", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n.s., 33*, Sarajevo.

43. MILETIĆ, N (1979) "Slovenska nekropola u Mahovljanima kod Banjaluke", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, sv. XXXIV, Arheologija*, Sarajevo.
44. MILETIĆ, N (1982) „Grudine, Bugojno – srednjovjekovna nekropola“, u: *Arheološki pregled Vol. 23.*, Beograd
45. MILETIĆ, N (1982) "Izvješaj o iskopavanjima srednjovjekovnih nekropola u Buškom blatu", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, sv. XXXVII, Arheologija*, Sarajevo.
46. MILETIĆ, N (1984) "Rani srednji vijek" u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Veselin Masleša, Sarajevo.
47. MILETIĆ, N (1985-1986) „Ranoslovenska nekropola Bagruša u Petoševcima kod Laktaša“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n.s., 40/41*, Sarajevo.
48. MILETIĆ, N (1988) „Naučna djelatnost u oblasti srednjovjekovne arheologije“, U: *Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1888-1988.*, Zemaljski muzej, Sarajevo.
49. MILETIĆ, N (1988) "Grudine (Crkvina)" u: *Arheološki leksikon tom II*, urednik: ČOVIĆ, B, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
50. MILETIĆ, N (1988) "Rani srednji vijek" u: *Arheološki leksikon tom I*, urednik: ČOVIĆ, B, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
51. MILETIĆ, N (1989) „Ranoslavenske nekropole u Bosni i Hercegovini – Komparativna razmatranja“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu n. s. 44*, Sarajevo.
52. MILETIĆ, N (1988) „Tučić – Kočićevo (Junuzovci)“, u: *Arheološki leksikon tom II*, urednik: ČOVIĆ, B, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
53. PETRINEC, M (2009) „Groblja od 8.-11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države“, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split.
54. PETRINEC, M (2006) „Sedmi grob i nekoliko pojedinačnih nalaza s Crkvine u Biskupiji kod Knina“, *Starohrvatska prosvjeta, Vol. III No. 33*, Zagreb.
55. PILARIĆ, G (1966-1967) „Antropološka istraživanja slavonske populacije sa Blatnih bara kod Gomjenice“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, sv. XXI-XXII*, Sarajevo.
56. ŠLAUS, M (1998) „Kraniometrijska analiza srednjovjekovnih populacija središnje Europe s posebnim osvrtom na položaj hrvatskih nalazišta“, *Starohrvatska prosvjeta III/25*, Zagreb.

57. ŠMALCELJ, P (2012) „Kulturni elementi na grobljima sjeverozapadne Bosne“, u: *Starohrvatska prosvjeta III. serija – svesak 39*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split.
58. TOMIČIĆ, Ž (2007) „Prinos poznavanju kronologije ranosrednjovjekovnoga groblja u Gomjenici kraj Prijedora“, u: *Starohrvatska prosvjeta III. serija – svesak 34*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split.
59. TOMIČIĆ, Ž (2010) „Spoznaje o arheološkom naslijeđu ranosrednjovjekovnog groblja na položaju Bagruša kraj Petoševaca“, u: *Archeologia Adriatica IV*, Zagreb.
60. TOMIČIĆ, Ž (2012) „Novi pogledi na ostavštinu Ranosrednjovjekovnog groblja Junuzovci“, u: *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti, No. 512=49*, Zagreb.
61. VINSKI, Z. (1964) „Kasnoantička baština u grobovima srednjeg vijeka kao činjenica i kao problem“, u: *Materijali 1 (VI.kongres arheologa Jugoslavije, Ljubljana, 1963.)*, Beograd.
62. VINSKI, Z (1971) „Rani srednji vijek u Jugoslaviji od 400. do 800. godine“, u: *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu Vol. , Zagreb*.
63. VINSKI, Z (1989) „Razmatranja o iskopavanju u Kninu na nalazištu Greblje“, u: *Starohrvatska prosvjeta, Vol. III No. 19*, Zagreb.

11. Popis ilustracija

Sl. br.1 - Vremeska crta događaja ranog srednjeg vijeka na prostoru BiH

Sl. br. 2 - Geografski položaj groblja na karti (<https://www.google.com/maps> 12.04. 2020.)

Prilog I - Brojnost grobova i veličina istraženog prostora na grobljima

Prilog II - Specifični slučajevi grupisanja pokojnika na groblju u Bagruši

Prilog III - Specifični slučajevi grupisanja pokojnika na groblju u Gomjenici

Prilog IV - Opšte odlike groblja ranog srednjeg vijeka

Prilog V - Zastupljenost tipova sahranjivanja u muškim grobovima u Bagruši

Prilog VI - Zastupljenost tipova sahranjivanja u ženskim grobovima u Bagruši

Prilog VII - Zastupljenost nalaza na grobljima

Tabela I

sl. 1 (preuzeto: Žeravica, 1985./86. sl. 6)

sl. 2 (preuzeto: Žeravica, 1985./86. sl. 7)

sl. 3 (preuzeto: Miletić, 1966./67. T-I)

sl. 4 (preuzeto: Miletić, 1970. T-VII)

sl. 5 (preuzeto: Bakalović, 2006. T-2.1)

sl. 6 (preuzeto: Miletić, 1978. T-XVIII)

Tabela II

sl. 1 (preuzeto: Miletić, 1970. T-X)

sl. 2 (preuzeto: Miletić, 1970. T-VIII)

sl. 3 (preuzeto: Miletić, 1978. T-XVI)

sl. 4 (preuzeto: Miletić, 1978. T-VIII)

sl. 5 (preuzeto: Miletić, 1978. T-XVIII)

sl. 6 (preuzeto: Miletić, 1970. T-IX)

Tabela III

sl. 1 (preuzeto: Miletić, 1978. T-II)

sl. 2 (preuzeto: Miletić, 1970. T-III)

sl. 3 (preuzeto: Miletić, 1970. T-I)

sl. 4 (preuzeto: Miletić, 1956. T-II)

sl. 5 (preuzeto: Miletić, 1956. T-II)

sl. 6 (preuzeto: Miletić, 1956. T-II)

sl. 7 (preuzeto: Miletić, 1956. T-II)

sl. 8 (preuzeto: Miletić, 1956. T-II)

sl. 9 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-III A)

sl. 10 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-III A)

sl. 11 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-III A)

sl. 12 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-III A)

sl. 13 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-III A)

sl. 14 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-III A)

Tabela IV

sl. 1 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-III A)

sl. 2 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-III A)

sl. 3 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-III A)

sl. 4 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-I)

sl. 5 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-I)

sl. 6 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-I)

sl. 7 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-I)

sl. 8 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-I)

sl. 9 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-I)

sl. 10 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-I)

Tabela V

sl. 1 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-I)

sl. 2 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-I)

sl. 3 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-I)

sl. 4 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-I)

sl. 5 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-II)

sl. 6 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-II)

sl. 7 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-II)

sl. 8 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-II)

sl. 9 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-II)

sl. 10 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-II)

Tabela VI

sl. 1 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-II)

sl. 2 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-II)

sl. 3 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-II)

sl. 4 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-II)

sl. 5 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-II)

sl. 6 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. sl. 2)

sl. 7 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. sl. 1)

sl. 8 (preuzeto: Zemaljski muzej, Sarajevo)

sl. 9 (preuzeto: Petrinec, 2009. T-278)

sl. 10 (preuzeto: Arheološki leksikon BiH, 1988. T-X)

Tabela VII

sl. 1 (preuzeto: Bakalović, 2006. T-4.1)

sl. 2 (preuzeto: Bakalović, 2006. T-4.1)

sl. 3 (preuzeto: Bakalović, 2006. T-5.1)

sl. 4 (preuzeto: Bakalović, 2006. T-5.1)

Tabela VIII

- sl. 1 (preuzeto: Miletić, 1970. T-III)
- sl. 2 (preuzeto: Miletić, 1970. T-V)
- sl. 3 (preuzeto: Miletić, 1970. T-V)
- sl. 4 (preuzeto: Miletić, 1956. T-VIII)
- sl. 5 (preuzeto: Miletić, 1956. T-II)
- sl. 6 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-II)
- sl. 7 (preuzeto: Miletić, 1956. T-X)
- sl. 8 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. sl.3)

Tabela IX

- sl. 1 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-II)
- sl. 2 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-II)
- sl. 3 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-II)
- sl. 4 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-II)
- sl. 5 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-I)
- sl. 6 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-I)
- sl. 7 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-I)
- sl. 8 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-I)

Tabela X

- sl. 1 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-I)
- sl. 2 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-II)
- sl. 3 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-III A)
- sl. 4 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-III A)
- sl. 5 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-III A)
- sl. 6 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-III A)

Tabela XI

- sl. 1 (preuzeto: Miletić, 1970. T-XIV)
- sl. 2 (preuzeto: Miletić, 1978. T-I)
- sl. 3 (preuzeto: Tomičić, 2011. sl.1.1)
- sl. 4 (preuzeto: Pilarić, 1970. sl.1)

Tabela XII

- sl. 1 (preuzeto: Miletić, 1978. T-V)
- sl. 2 (preuzeto: Miletić, 1978. T-II)
- sl. 3 (preuzeto: Miletić, 1970. T-IV, X, III)
- sl. 4 (preuzeto: Miletić, 1978. T-XXI, XV)
- sl. 5 (preuzeto: Miletić, 1956. T-II)
- sl. 6 (preuzeto: Miletić, 1956. T-II)
- sl. 7 (preuzeto: Miletić, 1956. T-III)
- sl. 8 (preuzeto: Miletić, 1956. T-III)
- sl. 9 (preuzeto: Miletić, 1956. T-III)
- sl. 10 (preuzeto: Miletić, 1956. T-III)

Tabela XIII

- sl. 1 (preuzeto: Tomičić, 2011. sl.1)
- sl. 2 (preuzeto: Tomičić, 2011. sl.1)
- sl. 3 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-I)
- sl. 4 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-I)
- sl. 5 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-II)
- sl. 6 (preuzeto: Žeravica, 1985./86. T-I/6)
- sl. 7 (preuzeto: Žeravica, 1985./86. T-II/15)
- sl. 8 (preuzeto: Žeravica, 1985./86. T-II/17)

Tabela XIV

- sl. 1 (preuzeto: Miletić, 1970. T-XIV)
- sl. 2 (preuzeto: Miletić, 1970. T-XIV)
- sl. 3 (preuzeto: Miletić, 1970. T-XIV)
- sl. 4 (preuzeto: Miletić, 1970. T-XIV)
- sl. 5 (preuzeto: Miletić, 1970. T-II)
- sl. 6 (preuzeto: Miletić, 1970. T-III)
- sl. 7 (preuzeto: Miletić, 1970. T-XIV)
- sl. 8 (preuzeto: Miletić, 1970. T-XIV)
- sl. 9 (preuzeto: Miletić, 1970. T-XIV)
- sl. 10 (preuzeto: Miletić, 1970. T-XIV)

Tabela XV

- sl. 1 (preuzeto: Miletić, 1970. T-XIV)
- sl. 2 (preuzeto: Miletić, 1978. T-II)
- sl. 3 (preuzeto: Miletić, 1970. T-XIV)
- sl. 4 (preuzeto: Miletić, 1970. T-XIV)
- sl. 5 (preuzeto: Miletić, 1970. T-XIV)
- sl. 6 (preuzeto: Miletić, 1978. T-III)
- sl. 7 (preuzeto: Miletić, 1978. T-III)
- sl. 8 (preuzeto: Miletić, 1970. T-XIV)

Tabela XVI

- sl. 1 (preuzeto: Miletić, 1970. T-XVI)
- sl. 2 (preuzeto: Miletić, 1978. T-I)
- sl. 3 (preuzeto: Miletić, 1978. T-I)
- sl. 4 (preuzeto: Miletić, 1978. T-I)
- sl. 5 (preuzeto: Miletić, 1978. T-II)
- sl. 6 (preuzeto: Miletić, 1978. T-II)
- sl. 7 (preuzeto: Miletić, 1978. T-V)
- sl. 8 (preuzeto: Miletić, 1978. T-I)
- sl. 9 (preuzeto: Miletić, 1978. T-III)
- sl. 10 (preuzeto: Miletić, 1978. T-III)
- sl. 11 (preuzeto: Miletić, 1978. T-V)

Tabela XVII

- sl. 1 (preuzeto: Miletić, 1978. T-II. X VII)
- sl. 2 (preuzeto: Miletić, 1978. T-IV)
- sl. 3 (preuzeto: Miletić, 1956. T-II)
- sl. 4 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-I)
- sl. 5 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-II)
- sl. 6 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-I)

Tabela XVIII

- sl. 1 (preuzeto: Miletić, 1956. T-II)
- sl. 2 (preuzeto: Miletić, 1956. T-II)
- sl. 3 (preuzeto: Šmalcelj, 2012. T-I)
- sl. 4 (preuzeto: Žeravica, 1985./86. sl. 1/2)

12. Tabele

Tabela I

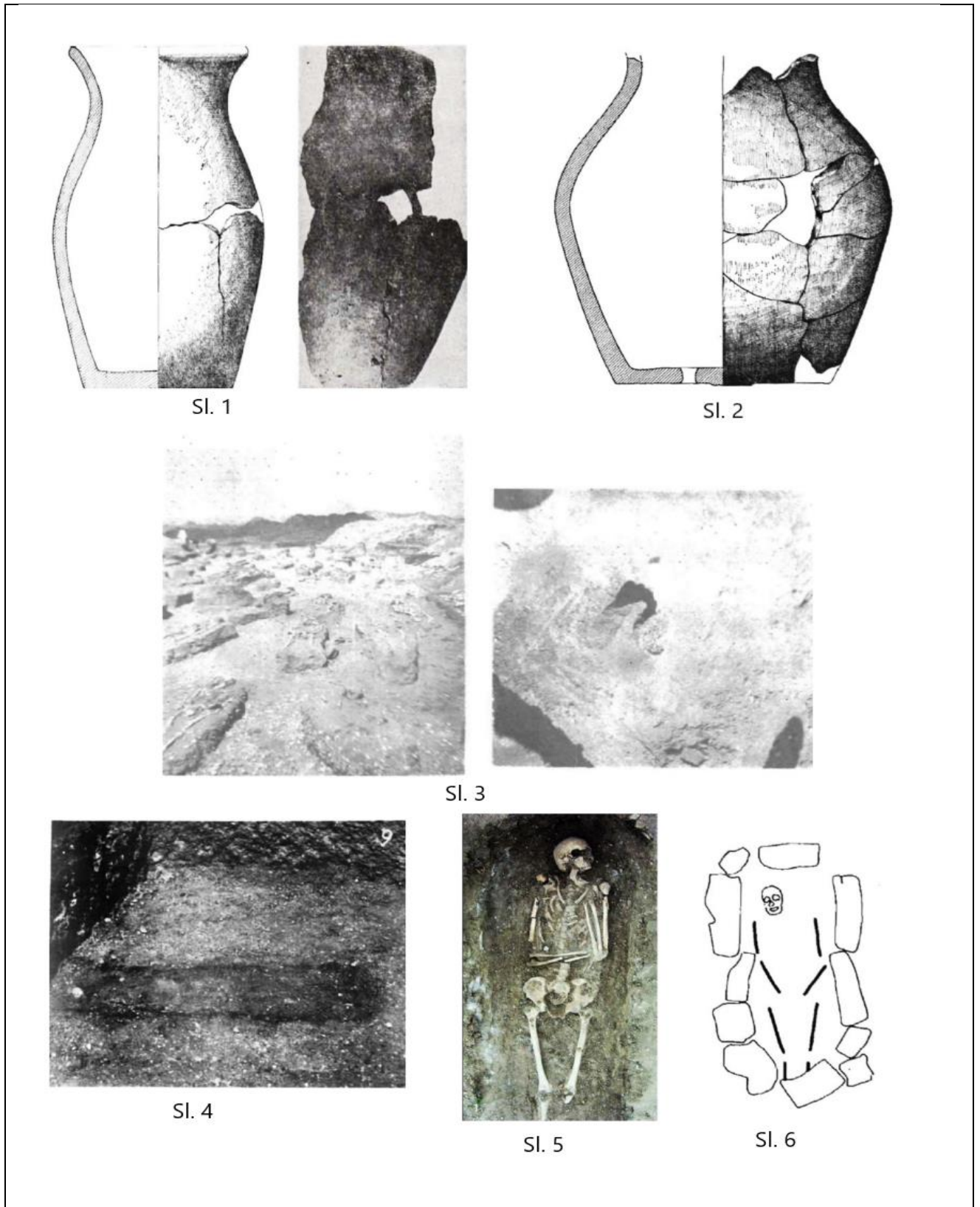
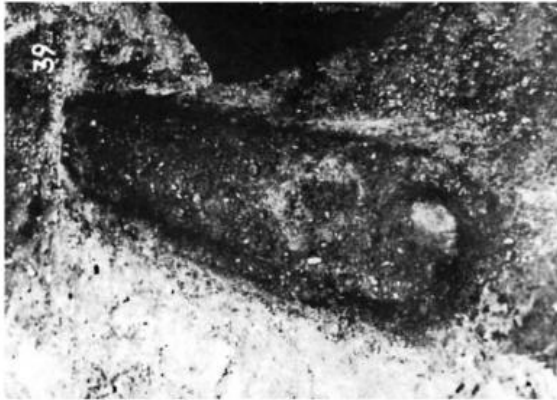

Tabela II

Sl. 1

Sl. 2

Sl. 3

Sl. 6

Sl. 4

Sl. 5

Tabela III

Tabela IV

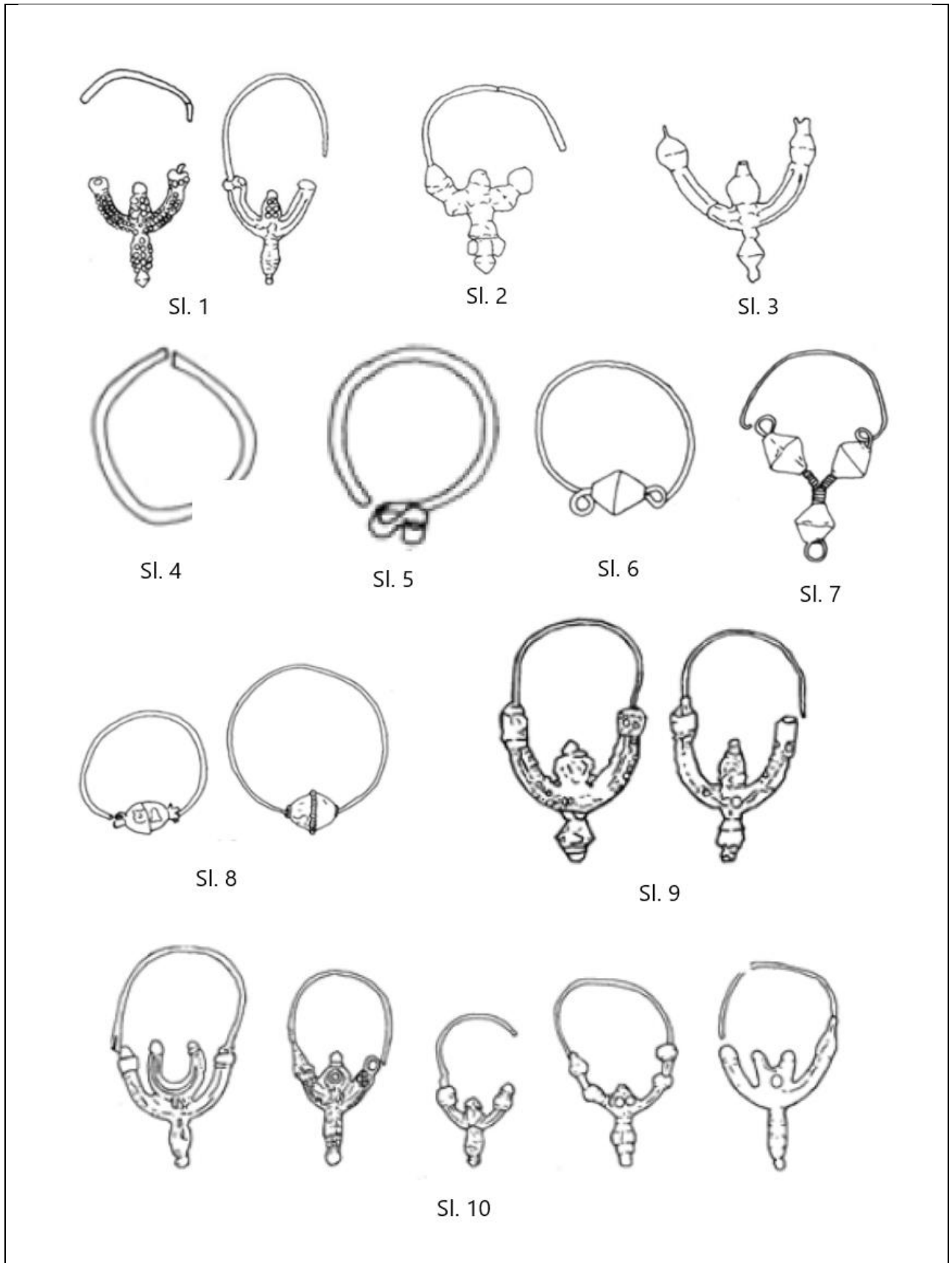

Tabela V

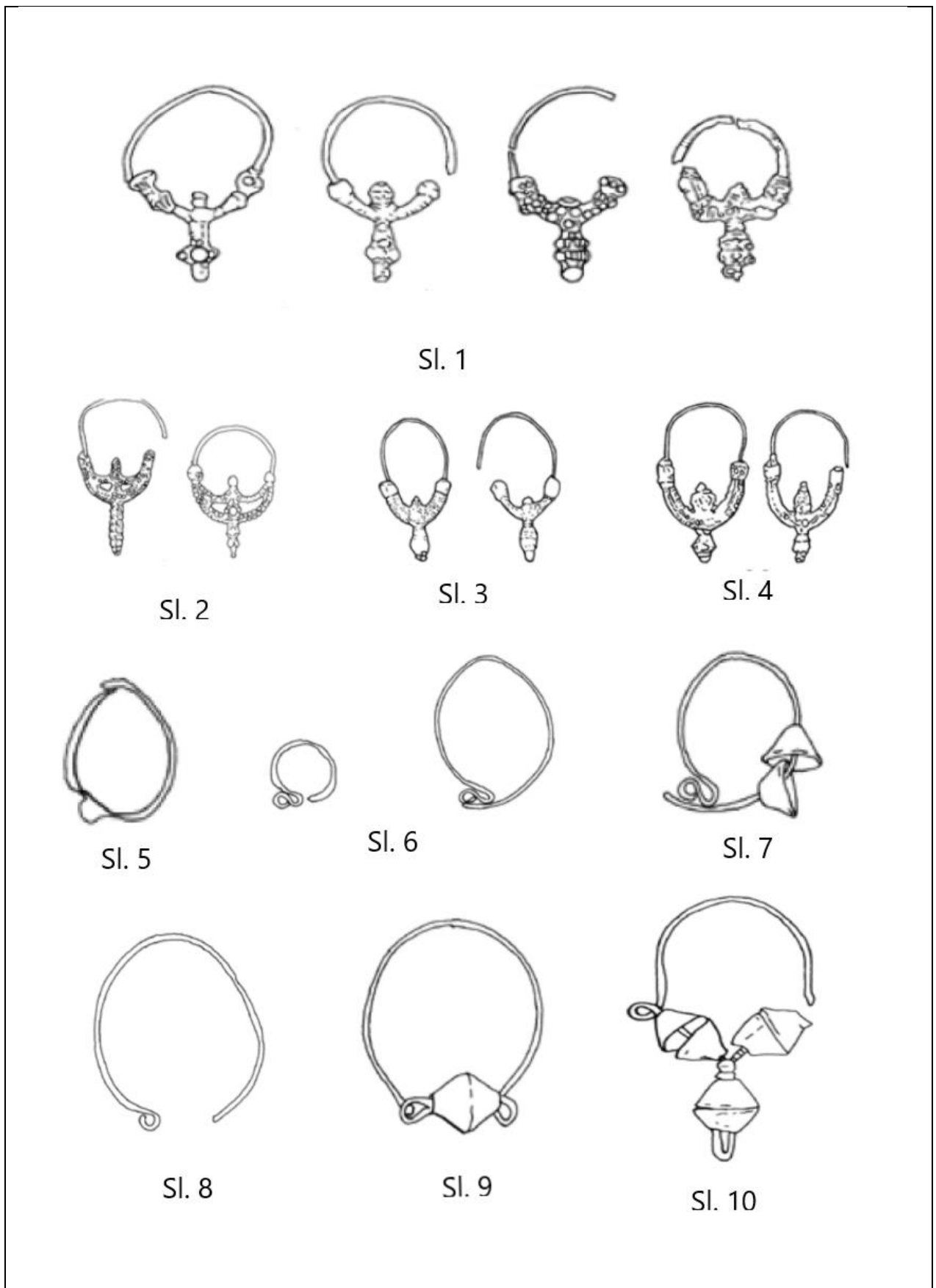

Tabela VI

Tabela VII

Sl. 1

Sl. 2

Sl. 3

Sl. 4

Tabela VIII

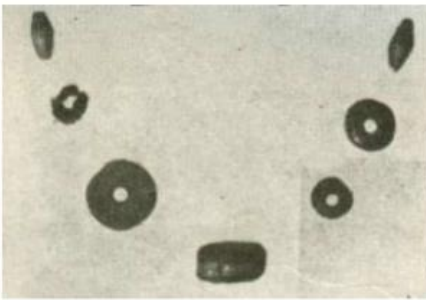
Sl. 1

Sl. 2

Sl. 3

Sl. 4

Sl. 5

Sl. 6

Sl. 7

Sl. 8

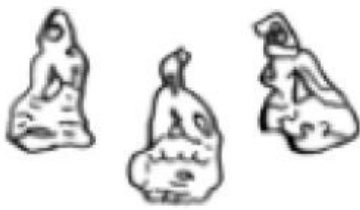
Tabela IX

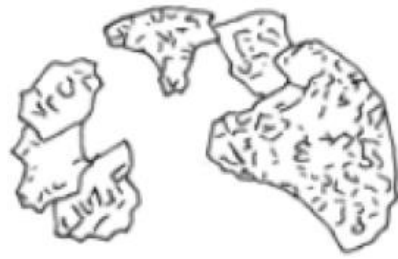
Sl. 1

Sl. 2

Sl. 3

Sl. 4

Sl. 5

Sl. 6

Sl. 7

Sl. 8

Tabela X

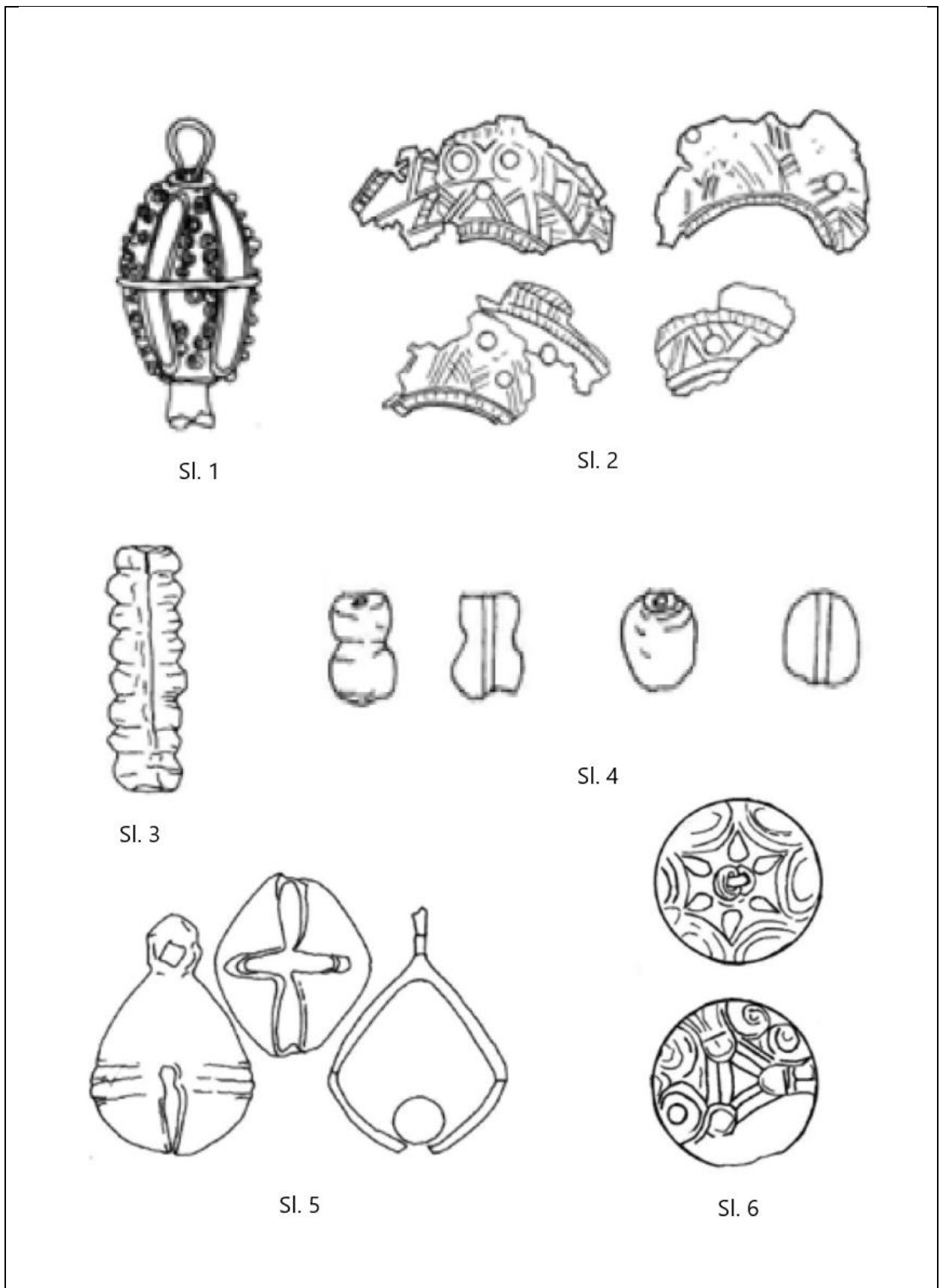

Tabela XI

Sl. 1

Sl. 2

Sl. 3

Sl. 4

Sl. 5

Tabela XII

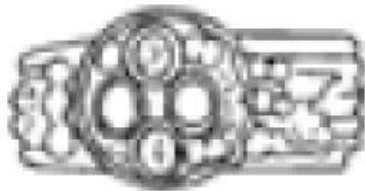
Tabela XIII

Sl. 1

Sl. 2

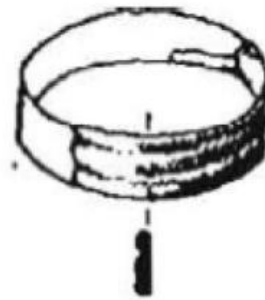
Sl. 3

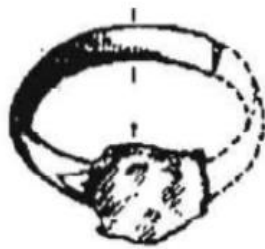
Sl. 4

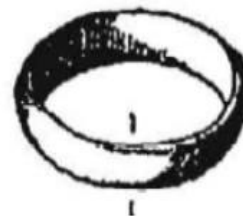
Sl. 5

Sl. 6

Sl. 7

Sl. 8

Tabela XIV

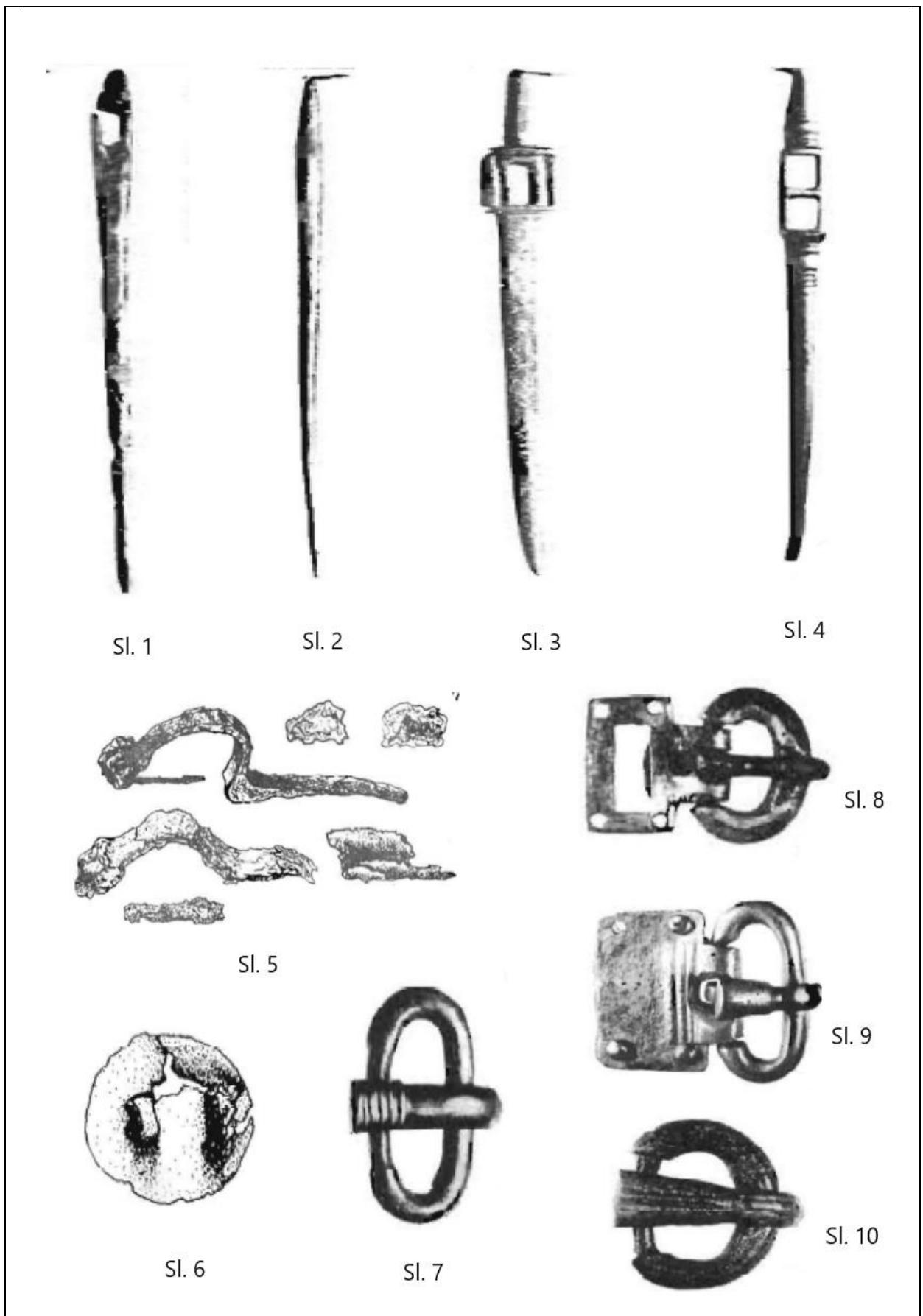

Tabela XV

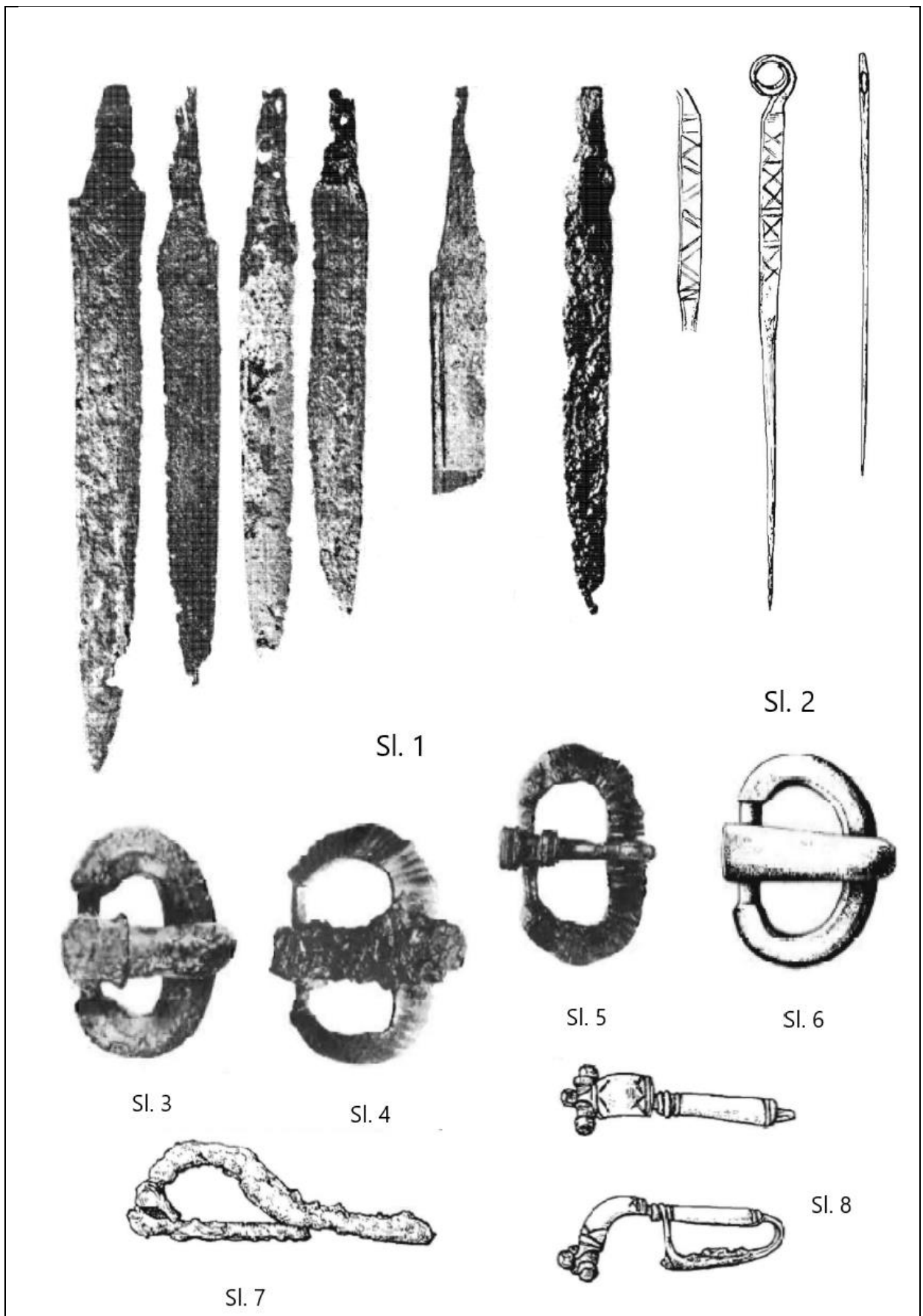

Tabela XVI

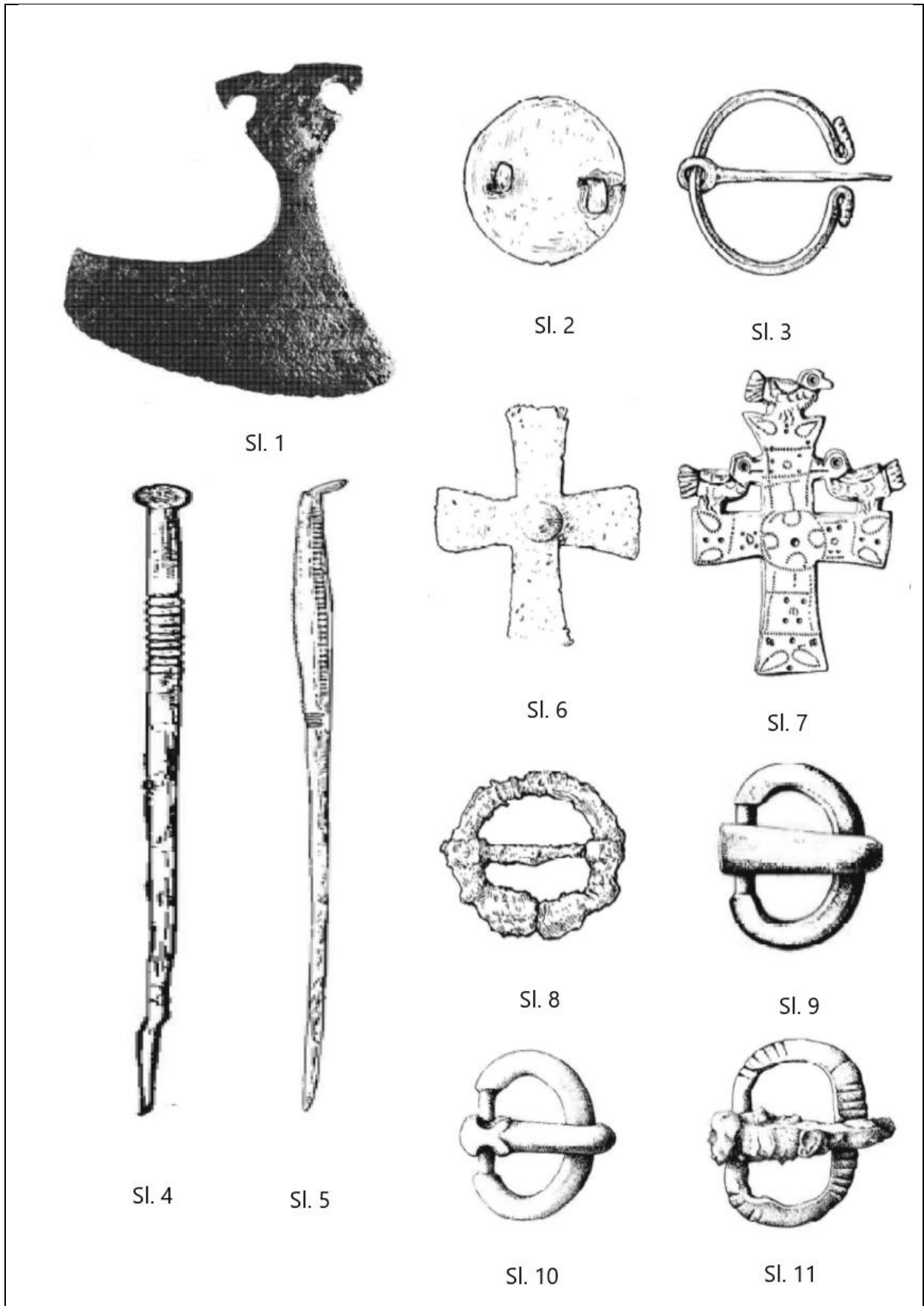

Tabela XVII

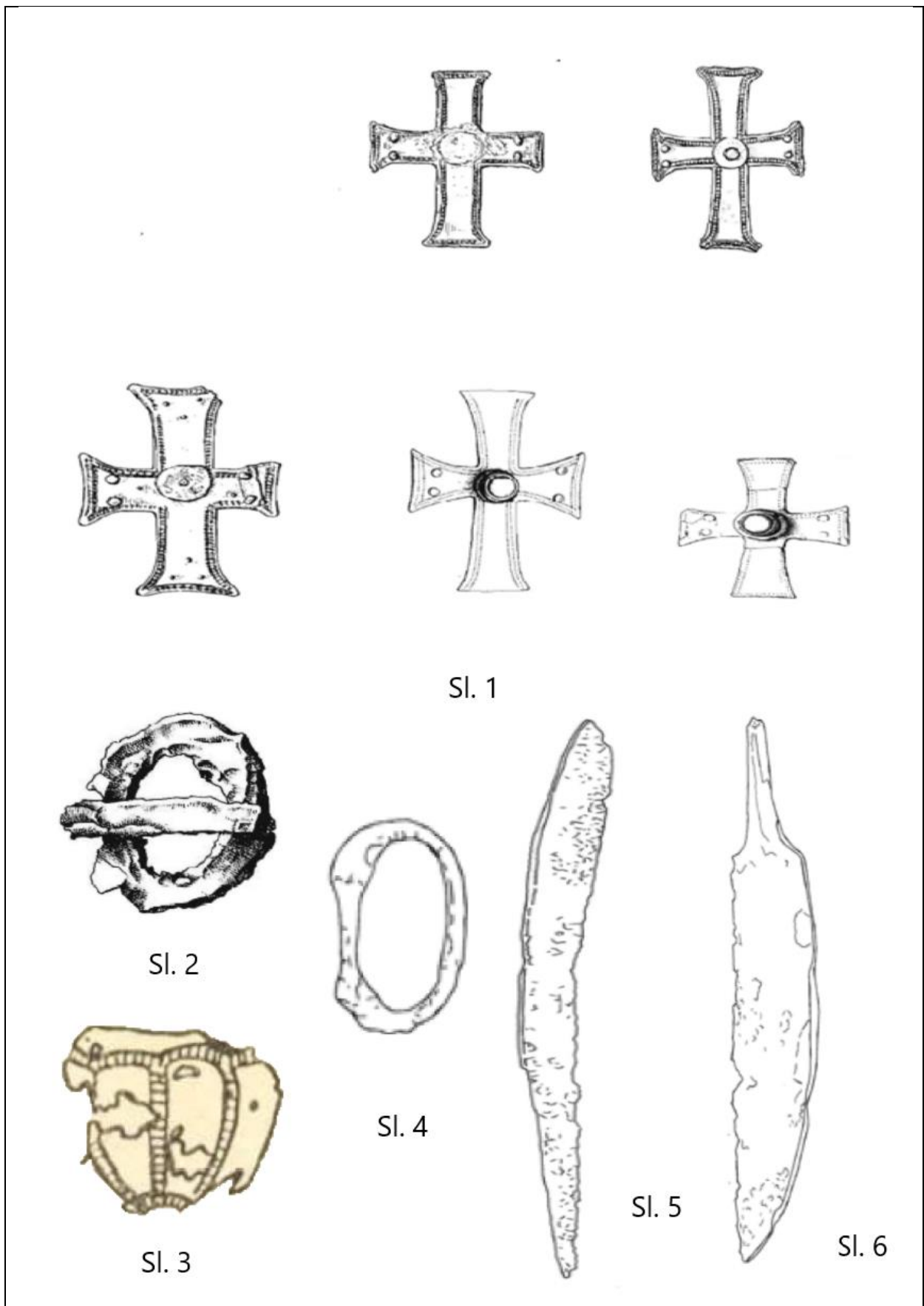
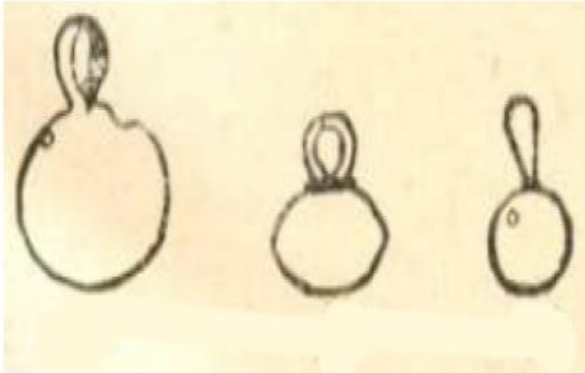
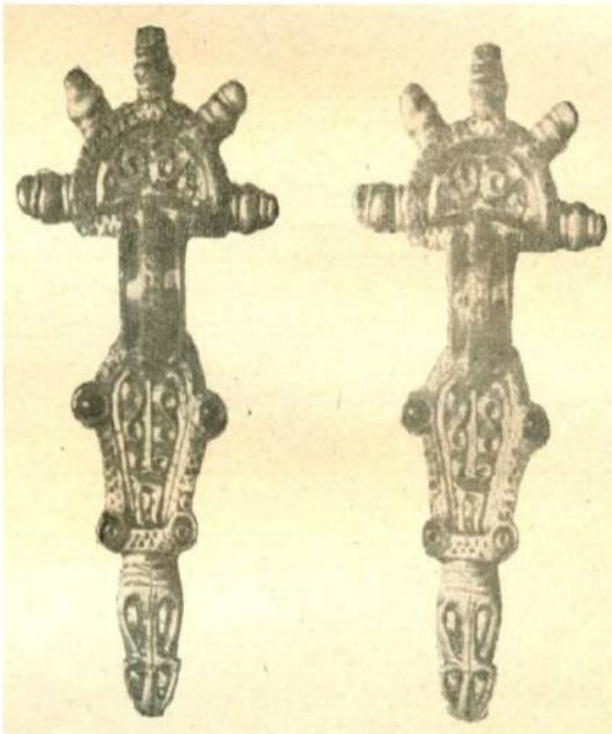

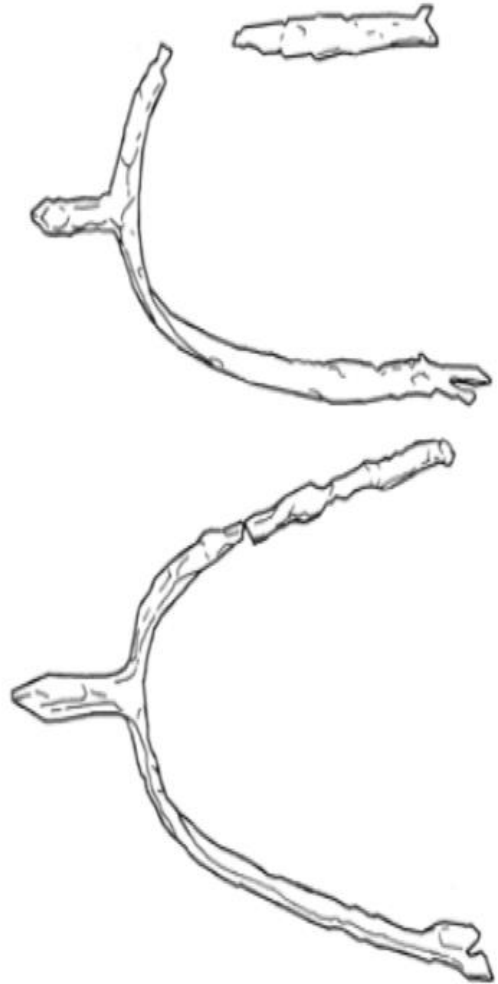
Tabela XVIII

Sl. 1

Sl. 2

Sl. 3

Sl. 4

13. Biografija

Enida Murselović je rođena 26.09.1996. godine u Maoči, Brčko distrikt, Bosna i Hercegovina. Osnovnu i srednju školu je završila u Brčko distriku. Gimnaziju „Vaso Pelagić“ u Brčkom završava 2015. godine. Iste godine upisuje na Filozofskom fakultetu u Sarajevu na Odsjeku za historiju - Katedri za arheologiju dodiplomski studij, koji uspješno okončava 2018. godine. Time steče zvanje Bakalaureat arheologije, odbranivši rad pod nazivom „*Komparativna analiza nekropola ranog srednjeg vijeka na području današnje Bosne i Hercegovine*“. Učestvovala je 2015. godine u realizaciji edukativnih radionica u organizaciji arheološkog društva „Panteon“. U maju 2016. godine sudjeluje u projektu pod nazivom „*Radionica eksperimentalne arheologije: Izrada i ukrašavanje metalnih predmeta*“. Radionica je održana u organizaciji arheološkog društva „Panteon“. Tokom dodiplomskog studija učestvuje u programu CEEPUS, razmjene studenata i realizacije stipendije na Odsjeku za arheologije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatska, od 01.03.2017. – 01.04.2017. godine. U martu 2018. godine učestvuje na proljetnoj školi arheologije u Novom Sadu pod naslovom „Arheološko nasleđe Podunavlja između Panonije i Balkana“.

Godine 2018. upisuje master studije na upisuje na Filozofskom fakultetu u Sarajevu na Odsjeku za historiju - Katedri za arheologiju. U februaru 2020. godine na Filozofskom fakultetu – Sveučilišta u Zagrebu, učestvuje u radionici „*Intensive course in remote sensing (aerial archaeology and reconnaissance, LIDAR, satellite images, GIS)*“, u sklopu HERISTEM projekta.

Tokom studiranja učestvovala je na sljedećim arheološkim istraživanjima:

1. 2016. godine - Arheološka prospekcija na prahistorijskom lokalitetu Butmir faza I, Sarajevo
2. 2017. godine - Arheološka istraživanja na Debelom brdu, prahistorijsko gradinsko naselje, antički i kasnoantički odbrambeni objekat u Sarajevu
3. 2019. godine - Arheološka prospekcija u Mostaru, autoceste Koridor V-c.
4. 2020. godine - Arheološka istraživanja (prospekcija, georeferenciranje, sondažno iskopavanje) na lokalitetu „Tunel Hranjen-jug izlazni portal“ i „Tunel Hranjen- sjever- ulazni portal“.
5. 2020. godine - Arheološka istraživanja, II faza, na lokalitetu Poljem Mratinići, općina Kreševo

